T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
İslâm Hukuku Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MUHAMMED KADRİ PAŞA: HAYATI, ESERLERİ VE KANUNLAŞTIRMA FAALİYETLERİ

Muhammed İkbal SÖNMEZ
17911005

Danışman
Doç. Dr. Muhammed Tayyib KILIÇ

Diyarbakır 2019

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
İslâm Hukuku Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MUHAMMED KADRİ PAŞA: HAYATI, ESERLERİ VE KANUNLAŞTIRMA FAALİYETLERİ

Muhammed İkbal SÖNMEZ
17911005

Danışman
Doç. Dr. Muhammed Tayyib KILIÇ

Diyarbakır 2019

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Muhammed Kadri Paşa: Hayatı, Eserleri ve Kanunlaştırma Faaliyetleri" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

10/07/2019

Muhammed İkbal SÖNMEZ

T.C

DİCLE UNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

DİYARBAKIR

Muhammed İkbal SÖNMEZ tarafından yapılan "MUHAMMED KADRİ PAŞA: HAYATI, ESERLERİ ve KANUNLAŞTIRMA FAALİYETLERİ" konulu bu çalışma, jürimiz tarafından TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir

Jüri Üyesinin

	Ünvanı Adı Soyadı	
Başkan:	Doç. Dr. M. Tayyib KILIÇ	.....
Üye:	Dr. Öğr. Üyesi Orhan CANPOLAT	.....
Üye:	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Aziz YAŞAR	.....

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 03 / 07 / 2019

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

../...../20

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

(MÜHÜR)

ÖNSÖZ

Özelde Mısır'ın çağdaş ilmi ve fikri gelişimine, genel anlamda ise İslâm âleminin ilmi ve düşünsel gelişimine sunmuş olduğu katkıları nedeniyle kendi döneminin önemli şahsiyetlerinden olan Muhammed Kadri Paşa, o dönem Mısır'da hükmü elinde bulunduran Mehmet Ali Paşa ve akabinde gelen İsmail Paşa dönemlerinin ilk yıllarından başlayarak halk direnişinin başladığı zamana kadar Mısır'ın yenilikçi hareketinin etkin devlet adamlarından biri olmuştur.

Kadri Paşa kendi döneminde gerek Mısır gerekse İslâm dünyası için çağdaş fikri gelişmelerde toplumun ihtiyaç duyduğu kurallar ve karşılaştıkları sosyal problemlerin çözümünde, İslâmi kurallar çerçevesinde çağdaş sorunları çözme eğilimi gösteren önemli bir kişidir. Özellikle Mısır'da yapısal olarak oluşmuş farklılıkları birleştirici bir rol üstlenerek fikri planda gelişimine katkı sunmayı amaç edinmiş fikir ve düşünce adamı olarak öne çıkmıştır.

İslâm dünyasında sistemli kanunlaştırma faaliyetlerinde bulunan ilk şahıslardan biri olarak öne çıkan Muhammed Kadri Paşa ülkemizde doğrudan müstakil çalışmalara konu olmamıştır. Biz de bu eksiklikten yola çıkarak, fıkhın modern kanun formu şeklinde kanunlaşmasında ilk emeği geçenlerden olması hasebiyle tez konusu olarak Muhammed Kadri Paşa'yı ele almak istedik.

Çalışmanın ortaya çıkmasında muhterem büyükbabam Prof. Dr. Ahmet BİLGİN'e, danışman hocam Doç. Dr. Muhammed Tayyib KILIÇ'a, babam Prof. Dr. Vecihi SÖNMEZ'e ve telkinleriyle azmimi diri tutan anneme teşekkürü, ifa edilmesi gereken bir borç olarak bilmekteyim.

Muhammed İkbal SÖNMEZ

Diyarbakır 2019

ÖZET

XIX. yüzyıl tüm dünyada olduğu gibi Mısır'da da yeni ve modern kanun çalışmalarının hız kazandığı bir dönem olarak göze çarpmaktadır. Özellikle 1798 Fransız işgali sonrasında Fransız yaşam biçimi ve düşüncesi Mısır'da pek çok alanda etkili olmuş, bu durumdan kanun çalışmaları da etkilenmiştir. Mısır'ın hukukî alandaki eksikleri bu etkileşimi daha da arttırmış ve Mısır'da kanunlaştırma çalışmaları hız kazanmıştır. İşte böylesi bir zamanda Muhammed Kadri Paşa, Mısır'daki kanun çalışmalarında dikkat çeken bir konumda olmuştur. Birikim ve tecrübelerini hukuk alanında yaptığı çalışmalarla ortaya koyan Muhammed Kadri Paşa en önemli farkındalığını İslâm hukukuna dayalı olarak hazırladığı kanun taslaklarında elde etmiştir. Çalışmamızda konunun daha iyi anlaşılması düşüncesiyle ilk olarak XIX. yüzyıl siyasi tarihi ve dönemin kanunlaştırma faaliyetleri ele alınmış ardından Kadri Paşa'nın hayatı, eserleri ve kanunlaştırma çalışmaları tanıtılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Muhammed Kadri Paşa, Mısır, kanunlaştırma, ahvâl-i şahsiyye, şer'i ahkâm

ABSTRACT

XIX. century is considered as the period of the acceleration of new and modern law studies in Egypt as well as in the world. France, which had dominated Egypt for a short time with the French occupation which was in 1798, played a significant role in the work of the law and directly influenced Egyptian law-making. With the French occupation, the influence of France and European lifestyles has continued increasingly in almost every field in Egypt. In addition, deficiencies in the legal life of Egypt were tried to be filled by quotations from FranceIn addition to this, Muhammad Kadri Pasha of Anatolian origin has been of great benefit in terms of deficiencies in the fields of law, culture, literature, history, geography and language. Muhammed Kadri Pasha, who used his effort and experience in the field of law, obtained his most important awareness in the draft law which he prepared based on Islamic law. In order to understand better the person we will deal with in our study, XIX. century political history will be discussed in summary afterwards, a brief description will be provided about the concept of legalization and the law work of Kadri Pasha period. In the second part of our study, the life and works of Kadri Pasha will be dealt through all the sources we could reach and his works based on religious rules will be described in detail.

Keywords

Muhammed Kadri Pasha, Egypt, legalization, civil status, religious rules

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ ..... **I**
ÖZET ..... **II**
ABSTRACT ..... **III**
İÇİNDEKİLER ..... **IV**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **VII**
KISALTMALAR ..... **VIII**
GİRİŞ **1**
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI **3**
II. ARAŞTIRMADA İZLENEN YÖNTEM **3**
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI **4**

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED KADRİ PAŞA DÖNEMİNDE MISIR'DA SİYASİ SOSYAL İKTİSADİ DURUM VE KANUNLAŞTIRMA

1.1. MISIR'DA SİYASİ HAYAT **9**
1.1.1. 1798 Fransız İşgali 12
1.1.2. Mehmet Ali Paşa (Kavalalı) Dönemi (1805–1848) 15
1.1.3. Abbas Hilmi Paşa Dönemi (1848-1854) 20
1.1.4. Said Paşa Dönemi (1854-1863) 21
1.1.5. Hidiv İsmail Paşa Dönemi (1863-1879) 22
1.1.6. Hidiv Tevfik Paşa Dönemi (1879-1892) 25
1.1.7. II. Abbas Hilmi Paşa Dönemi (1892-1914) 26
1.2. MISIR'DA SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT **28**
1.2.1. Mısır'da Nüfus Yapısı ve Batılılaşma Hareketi 28
1.2.2. Mısır'da Ekonomik ve Ticari Durum 30

1.3. MUHAMMED KADRİ PAŞA'NIN YAŞADIĞI DÖNEMDE MISIR'DA KANUNLAŞTIRMA HAREKETLERİNİN SEBEPLERİ VE KAYNAKLARI 36
1.3.1. Ana Hatlarıyla Kanunlaştırma Kavramı 36
1.3.2. Kanunlaştırma Hareketinin Temel Hedefleri 36
1.3.3. Kanunlaştırma Hareketinin Temel Sebepleri 37
1.3.4. Mısır Kanunlaştırmalarının Sebepleri 37
4.1. Fransız İşgali 38
4.2. Eğitim İçin Batıya Gönderilen Öğrencilerin Tesirleri 38
4.3. Batılı Ülkelerin Baskısı 39
4.4. Hukuksal İhtiyaç 39
4.5. Ekonomik Gelişmeler 40
4.6. Osmanlı Devletin Güç Kaybetmesi 40
1.3.5. Mısır Kanunlaştırmalarının Kaynakları 40

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED KADRİ PAŞA'NIN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. MUHAMMED KADRİ PAŞA'NIN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ 43
2.1.1. Kadri Paşa'nın Doğumu ve Eğitim Yılları 43
2.1.2. Kadri Paşa'nın İlmi Kişiliği 47
2.1.3. Muhammed Kadri Paşa'nın Vefatı 49
2.2 EDEBİ VE TARİHİ ESERLERİ 49
2.2.1. Lemhatün Tarihiyye li-Mısır 49
2.2.2. Ma'lûmâtün Coğrafiyye li-Ehemmi Müdün-i Mısır 49
2.2.3. Muhtasarü'l-Ecrûmiyye el-Fransiyye 50
2.2.4. ed-Dürrü'l-Müntehab min-Lüğâti'l-Fransis ve'l-'Osmâniyyîn ve'l-Arab 50
2.2.5. Ecrûmiyye fî'l-Lüğati'l-Arabiyye ve(bi) Kavâidiha 50
2.2.6. ed-Dürrü'n-Nefîs fî Lüğatyi'l-Arabi ve'l-Fransîs 50
2.2.7. el-Leâlîu's-Seniyye 50
2.2.8. Müfredât fî İlmi'n-Nebatat 50
2.2.9. el-Müterâdifât bi'l-Lüğati'l-Fransiyye ve'l-Arabiyye 50
2.2.10. Sîretü'l-Hidîvî Muhammed Tevfîk Paşa 51
2.2.11. Risâle fî İlmi's-Sarf 51

2.2.12. Katrü İndâi'd-Diyemi fî'-Nesâih ve'l-Mevâ'iz ve'l-Hikem 51
2.2.13. Dîvânü'l-Eş'ar 51
2.3. TERCÜME ETTİĞİ VE KATKIDA BULUNDUĞU ESERLER 51
2.3.1. Kânûnü'l-Hudûd ve'l-Cinâyât 52
2.3.2. Kânûnü'l-Medenî 52
2.3.3. Kânûnü'l- Muhâkemât ve'l-Muhâsemât 52
2.3.4. Ehâsinü'l-İhtiyâtât limâ Yete'alleku bi-Taklîli'l-Cinâyât 52
2.3.5. Kânûn Tahkîk el-Cinâyât 52
2.3.6. Kavanîn el-Mısriyye el-Ehliyye 52
2.4. ŞER'İ AHKÂMA DAYALI ESERLERİ 53
2.4.1. el-Ahkâmü'ş-Şer'iyye fil-Ahvâli'ş-Şahsiyye 53
2.4.2. Mürşidü'l-Hayrân ilâ Ma'rifeti Ahvâli'l-İnsân 65
2.4.3. Kânûnü'l-Adl ve'l-İnsâf 77
2.4.4. Tatbîku mâ Vücide fi'l-Kânûni'l-Medenî Muvâfikan li-Mezhebi Ebî Hanîfe 84
SONUÇ 86
KAYNAKÇA 89

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: el-Ahkâmu'ş-Şer'iyye fi'l-Ahvâli'ş-Şahsiyye İçerik Tablosu..... 61

Tablo 2: 1983 Tarihli Mürşidü'l-Hayrân ilâ Ma'rifeti Ahvâli'l-İnsân İçerik Tablosu 71

Tablo 3: Kânûnü'l-'Adl ve'l-İnsâf li'l-Kazâi 'alâ Müşkilâti'l-Evkâf İçerik Tablosu.81

KISALTMALAR

AÜSBE	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
FÜSBE	Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İA	İslâm Ansiklopedisi
İHAD	İslâm Hukuku Araştırmalar Dergisi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MÜİFD	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜOİÜE	Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslâm Ülkeleri Enstitüsü
MÜSBE	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.	Sayfa
t.y.	Tarih yok
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
vd.	ve devamı
y.y.	Yayın yeri yok

GİRİŞ

İslâm Dünyasının kanunlaştırma alanında son dönemde yetiştirmiş olduğu en önemli şahsiyetlerden biri de Muhammed Kadri Paşa'dır. O hem bir hukukçu ve hem de iyi bir devlet adamı olarak kendi döneminde ciddi ve önemli birçok hizmetlerde bulunmuştur. Örneğin Mısır'da Batı hukukuna dayalı kanunların hazırlanmasında çok etkin ve faydalı bir takım görevler almıştır. Ancak asıl önemli hizmetini ve şahsi farkındalığını İslâm hukukuna dayalı olarak kaleme aldığı eserlerinde göstermiştir. Zira Kadri Paşa eserlerinde yeni kanunlar ihdas etmeden İslâm hukukuna bağlı kalarak karşılaştıkları güncel sorunları çözüme kavuşturacak ilmi metotlar geliştirmiştir. Onun bu çabası daha sonraki dönemlerde takdire şayan bulunmuş İslâm hukuk kurallarının günün ihtiyaçlarına göre anlaşılır bir tarzda sunulması şeklinde yorumlanmıştır. Bu bağlamda onun hedeflediği esas amaç, Hanefî mezhebinin genel kabul görmüş görüşlerini bir araya getirmekten ibarettir. Bu hususta da başarılı olmuştur. Son dönemlerde yapılan bir araştırmada Kadri Paşa'nın bu çabası şöyle ifade edilmiştir: "*Müellifin çabasını dikkat çekici kılan en önemli husus, kendisinin fıkıh geleneğine yeni ve mücerret bir üslup kazandırması yanında, İslâm Hukukunun zenginliğini ve değişen şartlara intibak kabiliyetini ortaya koymuş olmasıdır.*"[1] Kadri Paşa'nın bu çalışmalarında fıkhi mezheplerin ve farklı içtihatların tamamından istifade etmeye gerek duymadan sadece Hanefi mezhebi ekseninde meseleleri tahlil edip izahta bulunması bir eksiklik olarak mütalaa edilmemelidir. Çünkü o dönem ve coğrafyaya hâkim olan ilmi tasavvurun çok kapsamlı değerlendirmelere açık olmadığı ve böyle bir teşebbüs için yeterince olgunlaşmamış olduğu söylenebilir. Bu tespitimizin doğruluğunu ortaya koyan husus ise, Kadri Paşa'nın taslak olarak hazırlamış olduğu eserlerin kanunlaşmamasıdır. Bu durum bu eserlerin ve çalışmaların değerli olmamalarından değil, dönemin kendine has şartlarından kaynaklanmıştır. Gerek Mısır'da ve gerekse diğer bazı İslâm ülkelerinde mahkemelerde yardımcı kaynak olarak zaman zaman kullanılmaları yanında, daha

[1] Abdussamet Bakkaloğlu, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa (1821-1888): Hayatı ve Eserleri", **İHAD**, sayı 6, s.68.

sonraki kanunlaştırma faaliyetlerinin ve doktriner çalışmaların hemen hepsinin bu eserlerden doğrudan veya dolaylı bir şekilde istifade etmesi, bu çalışmaların ilmi değerini ortaya koymaktadır.

Öte yandan Kadri Paşa'nın bu çalışmaları Batı toplumu ile Mısır toplumu arasındaki etkileşimi sağlaması yönüyle de dikkat çekicidir. Çünkü bu tür çalışmalar onların sosyal tutumlarını değiştirmiştir. Kadri Paşa'nın özellikle tercüme ve edebiyat yönündeki faaliyetleri, eğitim ve çağdaşlaşma yönüyle, Mısır için bir batılılaşma aracı olmuştur. Bununla beraber Mısır'da ikamet eden Avrupalılar ile sağlanan etkileşimin etkilerini en aza indiren birçok amil mevcuttur.[2] Büyük bir çoğunluğu Rum kökenlilerden müteşekkil olan yabancıların ekseriyeti Kahire ve İskenderiye gibi Mısır'ın en önemli iki şehrinde hayatlarını sürdürmekteydiler. Bu nedenle söz konusu şehirlerde yaşayan Mısır halkı yabancı kökenlilerle her daim bir etkileşim içerisindeydiler. Fakat Batılılar bilhassa ikamet ettikleri bölgelere toplanmışlardı ve mümkün derecede Mısır halkından uzak durma çabası içerisindeydiler. Özellikle Kahire'de Batılılar ile Mısır halkının ikamet ettiği bölgeler arasındaki farklılıklar dikkat çekici düzeydeydi. Söz konusu farklılıklar Mısır'ın en önemli ikinci şehri konumunda olan ve daha fazla Akdeniz limanı karakteri gösteren İskenderiye'de çok belirgin olmamakla birlikte, kırsal kesimlere inildikçe Batılılarla Mısır halkı arasındaki farklılıkları bizzat müşahede etmek imkan dâhilindeydi.[3] Bununla birlikte sosyal yaşamın farklı kültürlerini yakınlaştırma örneğini belirgin bir şekilde Kadri Paşa da görebiliriz. Kırsalda doğan ve ilk eğitimini orada tamamlayan Kadri Paşa'nın sonraki yaşantısının tamamen batı toplumuyla entegre olma eksenli yürüdüğünü onun çaba ve çalışmalarından fark etmek hiçte zor değildir.

Özellikle eğitim alanında batılıların dillerini öğrenerek onların eserlerini tercüme etme çabası Kadri Paşa'nın azami derecede modern hayat için gerekli olan bilgileri elde etme ve topluma bu bilgileri ulaştırma gayretini açıkça ortaya koymaktadır.

---

[2] Orhan Koloğlu, **İlk Gazete İlk Polemik Vekayi-i Mısriye'nin Öyküsü ve Takvim-i Vekayi ile Tartışması**, Çağdaş Gazeteciler Derneği, Ankara 1989, s. 35-50.

[3] Sevda Özkaya Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", FÜSBE, Elazığ 2007), s. 339.

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Muhammed Kadri Paşa'nın genel hukuk tarihi ile İslâm hukuk tarihi açısından ayrı ayrı önem arz eden Mısır'daki kanunlaştırma hareketlerinde üstlendiği etkin görev, bu çalışmamızın ana konusunu oluşturmaktadır. Ayrıca çalışmamızda Mısır tarihi hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra Mısır'da XIX. yüzyıldaki sosyal ve siyasi gelişmelerin genel bir çerçevesini çizmek suretiyle Kadri Paşa'nın yaşadığı dönemin özellikleri anlatılmıştır. Zira bu dönemde Mısır, Osmanlı Devleti'nin yarı bağımsız bir vilayeti mesabesinde olup tam bağımsız bir bölge gibi yönetilmekteydi.

Modern dönemde yapılan İslâm hukuk tarihi araştırmaları alanında bu bağlamda birçok çalışmaya rastlamak mümkün olmakla beraber XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti hâkimiyeti ve sonrası dönemlerine rastlayan Muhammed Kadri Paşa'nın öncülüğünü yaptığı çalışmalara yönelik bağımsız bir çalışma yapılmamıştır. Bu anlamda ülkemizde ve muhtelif pek çok ülke üzerinde önemli etkileri olan, kanunlaştırma alanında özgün bir tecrübeye sahip Mısır'ın ve Muhammed Kadri Paşa'nın bu yüzyıldaki kanunlaştırma hareketine olan faydalarının ele alınması, modern dönem hukuk tarihinin karanlık kalmış bir döneminin aydınlatılması açısından küçümsenmeyecek bir önemi haizdir.

Muhammed Kadri Paşa hakkında yapılan çalışmalar ansiklopedi maddeleri, makale içeriği ve belirli tezlerin kısa bölümleri şeklinde olmuştur. Bu nedenle Muhammed Kadri Paşa'nın yaşadığı dönemin özellikleriyle birlikte hayatı ve eserlerinin müstakil bir çalışma altında ele alınmasının gerekliliği bu çalışmayı hazırlamaya yönelten en önemli nedendir.

II. ARAŞTIRMADA İZLENEN YÖNTEM

Çalışmamızda öncelikle Muhammed Kadri Paşa dönemi ve öncesi Mısır'ın kısa dönem tarihi hakkında genel bir giriş yapmak suretiyle bölgenin sosyo-politik yapısıyla ilgili özet bilgiler verilmiş, Mısır'ın coğrafi ve kültürel konumuna dikkat çekilmiştir. Bu kapsamda bir hukuk tarihi araştırmasında olması gereken temel tarihi bilgiler verilmiştir. Dönemin iktisadî ve idarî yapılanmasıyla ilgili hususları çalışmanın sınırlarını aşmamak için özet olarak verilmiş, hukuk tarihi eserleri ile

konuyu müstakil olarak değerlendiren çalışmalardaki detaylara özellikle girilmemiştir.

Kadri Paşa dönemi Mısır'daki sosyal ve siyasi durumun ele alındığı birinci bölümde toplum yapısıyla birlikte XIX. yüzyıl siyasi dönemleri özet olarak verilmeye çalışılmıştır. Birinci bölümün devamında kanunlaştırma kavramının mahiyeti hakkında kısa bilgilerle birlikte Muhammed Kadri Paşa'nın dönemindeki kanunlaştırma hareketlerinin genel yapısı üzerine bir takım bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde Muhammed Kadri Paşa'nın hayatı, eserleri, görevleri ve ilmi kişiliği ele alınmıştır. Öncelikle Kadri Paşa'nın hal tercümesi ele alınmış sonrasında Kadri Paşa'nın eserleri, şeri ahkâmla ilgili olanlar daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Fransız kanunları ile Osmanlı Devleti'nde aynı konularda çıkarılan kanunların mukayesesi yapılarak etkileşim noktalarına dikkat çekilmek suretiyle ihtiva ettikleri konulara değinerek genel bir bilgi verilmiştir.

Çalışmamız, temelde bir İslâm hukuk tarihi araştırması olduğundan Kadri Paşa dönemi Mısır'daki kanunlaştırmaların şeri hukukla olan ilişkisini ortaya koymak esas gayedir. Bu nedenle kanunlarda yer alan ve şeri hukuktan etkilenen maddeler diğer maddelere nispetle daha detaylı ele alınmıştır.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Kadri Paşa'nın eserleri araştırmamızda öncelikle istifade ettiğimiz kaynaklar konumundadır. Ayrıca kanunlaştırma konusuyla ilgili son dönem müstakil çalışmalarından danışman hocam Doç. Dr. Muhammed Tayyib Kılıç'ın hazırladığı *İslâm Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu* adlı doktora teziyle, Muhammed Hamidullah Ağırakça'nın, *19. Yüzyıl Mısırında Kanunlaştırma Hareketleri* adlı doktora tezi oldukça istifade ettiğimiz iki önemli kaynaktır. İslâm hukuk tarihindeki kanunlaştırmaları ele alan çalışmalardan Mehmet Akif Aydın'ın *İslâm Hukuku'nun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim* isimli makalesi ile Subhî Mahmesânî'nin *İslâm Hukuku'nun Tedvini I-II* makaleleri istifade ettiğimiz diğer önemli çalışmalardandır. Mustafa Şentop'un *Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü* makalesi kanunlaştırma hareketinin genel hatlarıyla ele

alındığı bölümde istifade ettiğimiz bir diğer çalışmadır. Ayrıca MEB ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedilerinde konumuzla ilgili yer alan maddeler ile İslâm hukuk tarihi eserleri de bu bölümde yararlandığımız çalışmalar arasında zikredilebilir.

Mısır'ın siyasî, sosyal, yapısını değerlendirdiğimiz birinci bölümde, Mısır tarihi, Osmanlı tarihi ve genel tarih kaynaklarından azami derecede istifade edilmiştir. Abdurrahman Râfiî'nin *Asru Muhammed Ali* ve *Asru İsmail* adlı eserleri Mısır siyasî tarihi üzerine Sevda Özkaya Özer tarafından hazırlanan *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır* isimli doktora tezi de çalışmamızın siyasî ve sosyal anlamda Mısır'ı hakkındaki malumatların değerlendirilmesi noktasında gayet faydalı olmuştur.

Türkiye'de müstakil başlık altında Muhammed Kadri Paşa'nın hayatı ve eserleri ile ilgili yapılan incelemeler arasında ilk sıralarda yer alan, Abdussamet Bakkaloğlu'nun *Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa (1821-1888): Hayatı ve Eserleri* isimli makalesi çalışmamızın ilgili bölümlerinde bizi yönlendiren ve fazlasıyla istifade ettiğimiz bir çalışmadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED KADRİ PAŞA DÖNEMİNDE MISIR'DA SİYASİ SOSYAL İKTİSADİ DURUM VE KANUNLAŞTIRMA

Mısır'ın diğer kıtalarla ilgisi, çoğunlukla tarihi bağları nedeniyledir. Yoksa coğrafi bakımdan bağlı olduğu kıtanın doğal özellikleri ve bulunduğu yer itibariyle değildir. Şöyle ki Mısır, coğrafi konum olarak Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarını birbirine bağlayan Akdeniz'in güneyinin doğu yakasında yer alan bir geçiş güzergâhındadır. Ortak bir alan oluşturan Akdeniz sahiline kavuşan toprakları bu ülkeye önemli bir konum kazandırmıştır. Bir başka yönüyle de Mısır, çok eski uygarlıkların merkezi sayılan Suriye, Mezopotamya ve Anadolu ile birlikte Ön Asya coğrafi alanı içindedir. Genel itibariyle Mezopotamya'nın Dicle ve Fırat nehirlerinin geçtiği alanları içerisine katması bu bölgeyi nasıl önemli ve müreffeh kıldıysa aynı şekilde, Nil nehrinin de Mısır'da ilk uygarlıkların ortaya çıkmasını sağlayan önemli bir etkiye sahip olduğu gerçeği aşikârdır.[4] Eski Mısırlılar bu nehre o kadar paha biçilmez bir önem atfetmişlerdir ki, yön belirleme ve tayininde dahi Nil'in kaynağına göre, ters bir tanımlama ile güneyde yer alan bölgeye Yukarı Mısır, kuzeyde yer alan bölgeye ise Aşağı Mısır demek suretiyle farklı bir yön tarifi ortaya koymuşlardır.[5] Ayrıca Nil'in Mısır'a hayat veren ve büyük uygarlıkların yerleşmesine zemin hazırlayan bir ulviyete sahip olduğunu sürekli yazı ve şiirlerinde dile getirmişlerdir.[6]

Tarihi seyir içerisinde, jeo-stratejik konumu sebebiyle önemli bir yer işgal eden Mısır, devamlı olarak birçok yabancı güç tarafından kuşatılmayla baş başa kalmıştır. Mısır'ın çok eski kültürünün kökeni, M.Ö. dört binli yıllara kadar uzamaktadır. Bu bölgede Neolitik kültürden birkaç kuşak sonra yüksek bir medeniyet

[4] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.20.
[5] Emily Sands, **Mısır'ın Harikaları Mısır Bilimi Dersleri**, Levent Türer (Çev.), Tudem, İzmir 2005, s.30.
[6] Albert Hourani, **Arap Halkları Tarihi**, Yavuz Alogan (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.124-125.

teşekkül ederek krallıklar, yönetim şekilleri, yazı, sanat ve din alanında çok köklü gelişmeler olmuştur.[7] *"M.Ö. 5. yüzyıldan başlayarak İngiltere'nin 19. yüzyılda Mısır'dan çekilmesine değin geçen zaman dilimi içerisinde Mısır tarihi, yabancı devletlerin ve güçlerin Mısır yönetimini ele alması ve bu bölgede hüküm sürenlerin yer değiştirmesi ile dopdoludur."* Mısır'ın bu bölgedeki kuşatmalara maruz kalma nedenlerinden biride, tarihinin çok eski uygarlık ve medeniyetlerine yurtluk etmiş olmasından kaynaklıdır.[8]

Tarih boyunca birçok uygarlık ve medeniyete ev sahipliği yapmış olan Mısır, kurulduğu coğrafyanın medeniyetlere beşiklik etmesi, Nil'in bereketli toprakları sayesinde bir zenginlik kaynağı ve hububat deposu olarak görülmesi sebebiyledir. Bu sebeple Mısır'da farklı tarihi medeniyetler hüküm sürmüş ve dünya uygarlığının gelişmesinde etkin bir yere sahip olmuşlardır. Başka bir yönüyle de Mısır tarımın gelişmesine imkân sağlayan konumu sebebiyle, göçebe ve dağınık bir yaşam tarzından ziyade yerleşik, düzenli, müreffeh bir hayatın ve dolayısıyla etkin bir medeniyet inkişafının hayat bulduğu bir ülke olarak sürekli gelişim ve değişime açık olmuştur. Taşıdığı bu şartlar ve özellikler sayesinde Mısır, tarihin her döneminde güçlü ve otoriter devletlerin sahip olmak istedikleri bir ülke olarak çoğu kez işgal ve sömürgelerin tahakkümünden kurtulamamıştır.[9]

"Mısır'ın idaresi Osmanlı Devleti'nin kontrolü altında iken merkezî yönetime paralel olarak istikrar, huzursuzluk, ıslah ve tanzim dönemleri olmak üzere farklı dönemler geçirmiştir. Özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezî yönetimin temsilcisi olan Beylerbeyi'nin etkisi zayıflamış, Mısır'ın en önemli temel organlarından olan Memlukler Mısır'ın içinde ve dışında kendilerine verilen askerî ve idarî görevler vesilesiyle çoğu yerde bölgeyi etkileri altına almış ve zamanla da Mısır beylerbeyine rakip olabilecek bir güç haline gelmişlerdir."[10]

---

[7] Yusuf Ziya Özer, **Mısır Tarihi**, Türk Tarih Kurumu. Ankara 1987, s.8-9.

[8] Mehmet Besim Darkot, "Mısır", **İA**, MEB, İstanbul 1977, c.8, s.217; Özer, **Mısır Tarihi**, s.8; Şemsettin Sâmi, **Kâmûsu'l–A'lâm**, Mihrân Matbaası, İstanbul 1898, c.6, s.4293; Sands**, Mısır'ın Harikaları …,** s.30.

[9] Özer, **Mısır Tarihi**, s.8-9.

[10] Enver Ziya Karal, **Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu:1797-1802**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1938, s.22-24; Muhammed Hamidullah Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", MÜSBE, İstanbul 2011), s.252.

Sonuç olarak Mısır kadim bir medeniyeti bünyesinde barındıran bir ülke olduğu için, Mısır hakkında değişik ülkelerdeki farklı tarihi arşivler sayesinde birçok malumata ulaşmak mümkündür. Mısır'ın tarihini, idari yapısını ifade eden evrakların bir bölümü de ülkemizdeki başbakanlık arşivinde muhafaza altına alınmıştır.[11] Bu kapsamda Mısır'ın 19. yüzyılda iktisadi ve sosyal gelişmelerini takip edebileceğimiz belgeleri Başbakanlık Osmanlı arşivinde bulunan ve siyasi nitelik taşıyan belgeler halinde bütünlük arz eden bir sıralama şeklinde elde etmek ve araştırma yapmak imkân dâhilindedir. Örneğin günümüzde kullanılan belge tasnifleri arasında *"Bâb-ı Âlî Evrak Odası Kayıt Defterleri"* adı altında *"Bâb-ı Âlî Evrak Odasında hem Eyalet-i Mümtaze için hem de diğer vilayetler için müstakil kayıt defterleri hazırlanmıştır. Bunların tutulmasına Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam edilmiştir. Bu kayıt defterlerinde Mısır Komiserliğine (1883-1913), Mısır işleriyle ilgili yazılan tezkirelere (1884-1886), Mısır Hidiv'liğinin tezkire ve muharreratına (1846-1922), Mısır Meselesine (1888) ve Mısır'la ilgili telgraflara (1878-1886) ait bilgiler mevcuttur."*[12]

Bu arşivlerin birinde İslâm fethinden Osmanlılar devrine Kadar Mısır'da hüküm sürmüş olan devletlerin listesi (VII.-XVI. Yüzyıllar) şöyle sıralanmaktadır;

Amr b. el As'ın Mısır'ı Fethi M. 639-641 (H. 18-21)

Emevî Devleti M. 658-750 (H. 38-132)

Abbasî Devleti M. 750-868 (H. 132-254)

Tolunoğulları Hanedanı M. 868-905 (H. 254-292)

Abbasi Valileri M. 905-935 (H. 292-323)

İhşîdîler Hanedanı M. 935-969 (H. 323-358)

Fatımî Devleti M. 969-1171 (H. 358-567)

Eyyûbî Hanedanı M. 1171-1250 (H. 567-648)

[11] Ersal Yavi-Necla Nazıroğlu Yavi, **Tarih Öncesi Çağlardan Günümüze Modern Dünyanın Kaynağı Mısır**, Yazıcı Yayınevi, İzmir 2001, s.9.
[12] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s. 16.

Türk Memlükleri (Bahri) M.1250-1390 (H. 648-792)

Çerkez Memlükleri (Burcî) M. 1390-1517 (H. 792-923)[13]

1.1. MISIR'DA SİYASİ HAYAT

Tarihi seyir içerisinde 19. yüzyıla kadar Mısır'daki yönetim sırasıyla *"Eski Mısırlılar, Persler, Büyük İskender, Romalılar, Bizans hâkimiyeti, İslâm halifeleri, Emevîler, Abbasîler, Tolunoğulları, İhşîdîler, Fatımîler, Eyyûbîler, Memlukler ve Osmanlıların"* elinde bulunmuştur.[14]

Medeniyet ve uygarlık tarihi cihetiyle Mısır, 639 ila 1798 yılları arasında farklı dört devreye ev sahipliği yapmıştır. Bunlar: Arap devri, Arap-İran devri, İran-Türk devri, Türk devridir.[15]

Arap devri, Tolun Hanedanı'ndan önceki döneme hamledilir, Arap-İran devri Tolunoğulları, İhşîdîler ve Fatımîler devrini kapsar. Memlukler dönemini, İran-Türk dönemi olarak ele almak gerekir. Osmanlı idaresindeki Mısır ise, o dönem bir Türk eyaleti şeklinde mütalaa edilmektedir.[16]

Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim, döneminde Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere'de emirlik vazifesini yürüten ve Memluklere bağlı bulunan Mekke Emiri Şerif Ebu Berekât, oğlu Şerif Ebu Nümey aracılığıyla Mekke'nin anahtarlarını o sırada Mısır'da konaklamış bulunan Sultana gönderip Osmanlılara itaatini belirtmesiyle birlikte yüce halifelik makamı Osmanlı Padişahlarına devredilmiştir. Bu makam bu vesile ile İstanbul'a nakledilmiş, Mekke, Medine ve Kudüs'ün Osmanlı hâkimiyetine geçmesi ile hac yollarının tüm kara bağlantıları

---

[13] Donald E. Pitcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası**, Bahar Tırnakcı (Çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.124 -126.

[14] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.63.

[15] Mustafa Nuri Paşa, **Netayic'ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Neşet Çağatay (Sadeleştiren),Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, c.1-2, s.53-54.

[16] Pitcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası**, s. 152-156; Nuri Paşa, **Netayic'ül-Vukuat …**, 84 -87.

Osmanlı Padişahlarının yetkisi altına alınmıştır. Bu durum Osmanlı Padişahlarına bir tür hâkimiyetin merkezi olma payesini kazandırmıştır.[17]

Osmanlı hilafetin merkezi haline gelince, Mısır toprakları Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolü altına alınmıştır. Osmanlı'nın buradaki egemenliği, Hindistan'a uzanan Doğu Ticaret Yolunun, hilafetin merkezine bağlanmasını beraberinde getirmiştir. Bütün bu gelişmeler Mısır'ın fethiyle birlikte, söz konusu zengin ve verimli toprakların, büyümekte olan Osmanlı hâkimiyetine girmesini sağlamıştır.[18] Ayrıca, Mısır ve Suriye'nin gibi değerli toprakların Osmanlı hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte Doğu Akdeniz ve Kızıldeniz'deki dengeler tamamen değişerek, Osmanlı Devleti 18. yüzyılın sonuna kadar güney sınırlarını her taraftan güvenlik altına almıştır. Bu gelişmelerin bir kazanımı olarak Kızıldeniz'e giren Portekizliler buradan kısa bir zaman sonra uzaklaşmak zorunda kalarak bu bölgeyi terk etmişlerdir.[19]

Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim ve kendisinden sonra tahta geçen oğlu Kanuni Sultan Süleyman'ın Mısır'da gerçekleştirmek arzusunda olduğu iki hedeften birincisi bu ülkeyi sağlam bir yapıya kavuşturarak Osmanlı'nın kontrolünde bulundurmak, ikincisi de ülkedeki kurumları ve kuruluşları dönüştürmek suretiyle statükoyu koruyup hâkimiyeti tesis edip ortaya çıkabilecek sıkıntıların önüne geçmekti.[20]

Bu açıdan bakıldığında görülecektir ki Mısır fethedildikten sonra, 1767 yılına kadar orada ciddi bir direniş ve başkaldırı olmamıştır. Mısır'ın 1517'de fethi başarıyla sonuçlandıktan sonra aynı yıl I. Selim tarafından yürürlüğe konulan kanunnameler sayesinde, Osmanlı İmparatorluğu ile Mısır arasındaki ilişkileri belli hedefler çerçevesinde belirleyen muamele türünden sağlam ve köklü bir belge hazırlanarak uygulamaya konulmuştur. Bu kanunnameler ile hedeflenen asıl amaç,

---

[17] Hicaz'da Osmanlı Devleti'nin yönetim politikası için bkz. Zekeriya Kurşun, "Hicaz", **DİA**. Tdv, İstanbul 1988, c.17, s.347 -349; Ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, c.2, s.290-293.

[18] Becker, "Fetihten Osmanlılar Devrine Kadar (VII.-XVI. Asırlar) Mısır", **İA**, Meb, c.8, s.223-224

[19] Salih Özbaran, "Kızıldeniz'de Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, İstanbul 1997, s.31-84

[20] Özbaran, "Kızıldeniz'de Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi", s.84; Necmi Ülker, "19. Yüzyılda Mısır ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, İzmir 1994, sayı 9, s.2.

öncelikle Mısır'ın gelir kaynaklarını koruyarak emniyet altına almak suretiyle İstanbul merkezi hükümetinin tasarrufuna amade kılmaktır. Bu bağlamda elde edilen gelirlerle Mısır'ın ihtiyaçlarını karşılamak arta kalanı da İslâm Dünyası'nın mukaddes beldeleri sayılan Mekke ve Medine'nin içerisinde yer aldığı Hicaz'a göndererek, o mukaddes beldeye gelenlere hizmet sunmaktır. Bu kanunnamede yer alan diğer önemli bir maddede; Osmanlı imparatorluğuna karşı açılan herhangi bir savaş durumunda Mısır, Osmanlı'nın talebi üzerine 12 bin kişiden oluşacak silahlı askeri gücü teçhiz edip Osmanlı'nın emrine gönderecek ve belirlenmiş olan yıllık vergileri de zaman geçirmeden İstanbul'a ve Haremeyn'e ulaştıracaktır. Bu yükümlülük ve itaate karşılık Osmanlı Devleti, Mısır'ın emniyetini sağlamayacak Mısır'da muhtariyeti bulunan yerel Memluk Beylerinin de içinde olacağı bir idari mekanizmanın teessüsünü garanti altına alacaktır. Bu vaziyet Mısır'da mevcut bulunan karşıt siyasi kurumlar arasında bir uzlaşma ve kuvvetler arasında müspet bir dengenin oluşmasına katkı sunmuştur.[21]

Osmanlı Devleti'nin yeni toprakları arasında önemli bir yere sahip olan Mısır'daki ilk 150 yıllık Osmanlı hâkimiyeti, Başta Doğu Akdeniz ile Kızıldeniz'deki fetihler için çok ciddi stratejik bir manevra alanı sağlayan bir yer konumuna yükselmesini beraberinde getirmiştir. Bu stratejik konumu kısa sürede Yemen'in 1538'de alınmasına sebep olmuştur. Diğer taraftan Mısır'dan yola çıkarak Girit'i Venediklilerden çok zorlu mücadeleler neticesinde elde etmeyi sağlamıştır. Daha önemli bir kazanımda Mısır'ın, Osmanlı Devleti'ne gıda ve teçhizat sağlayan tam donanımlı ve zengin bir kaynak oluşturmasıdır.[22]

Osmanlı'nın bu güçlü siyasi mülahazaları nedeniyle Avrupa Devletlerinin sömürgeler elde etmek için faaliyetleri bertaraf edilmiş, Fransızların Mısır'a yerleşmelerine yönelik projeleri başarıya ulaşamamıştır. O dönem Osmanlı'nın dirayetli siyaseti nedeniyle, birçok projelerine rağmen Fransız monarşisi, Mısır'a saldırma cesaretini bulamamıştır.[23] *"Ta ki Fransa'da ihtilal hükümeti kurulup siyasette yeni yöntemler kullanılmaya başladıktan sonra Mısır'a sefer fikri yeniden*

[21] Özbaran, "Kızıldeniz'de Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi", s. 84
[22] Jane Hathaway, **Osmanlı Mısır'ında Hane Siyaseti-Kazdağlıların Yükselişi**, Nalan Özsoy (Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 5.
[23] Geniş bilgi için bkz. Karal, **Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu:1797-1802**, s.44-46.

ortaya atılmış ve bu kez başarılı olmuştur. Özellikle Mısır'ın siyasî ve sosyal yapısı 1798 tarihindeki Fransız işgalinden sonraki dönemlerle birlikte çok önemli değişikliklere maruz kalmış siyasi ve sosyal birçok gelişmeyi beraberinde getirmiştir."[24]

1.1.1. 1798 Fransız İşgali

İlk olarak Almanlar tarafından dile getirilen ve 19. yüzyılda yaşama geçirilen Fransa'nın Mısır'ı işgal fikri, ünlü Alman filozofu Leibniz'in Almanya ile Fransa arasında devam edegelen çekişmelerin bertaraf edilmesi amacına yönelik planın uygulamaya taşınmasının bir sonucudur. Ortaya konan bu planın hedefi, Osmanlıya karşı Almanlarla Fransızların birlikte hareket ederek Fransızların Mısır'a yerleşmesini sağlamaya yönelik idi. Her ne kadar 14. Louis'ye (ö. 1715) sunulan bu plan o dönemde sonuç vermese de Fransızların Mısır'a yerleşmesini sağlama noktasında bir ilk adım olmuştur.[25]

Fikir planında kalan bu işgal düşüncesi daha sonraki yıllarda Napolyon komutasındaki donanımlı bir askeri güç tarafından 2 Temmuz 1798'de yerine getirildi. Mısır'ın sahil kenti İskenderiye, İtalya'dan gelen donanımlı Napolyon ordusu tarafından işgal edilirken bölgede yerleşik halka Fransa'nın Mısır'daki ticarete zarar veren ve halka zulmeden Memlukları cezalandırmaktan başka bir gayelerinin bulunmadığını söyleyerek yaptıkları İşgalin halk nezdinde kabul görmesini sağlama yoluna gitmişlerdi. Bu sırada kendilerine karşı direnen. Memlukların bölgesel direnişlerini kırıp asıl niyetlerini gerçekleştirme yönündeki adımı atmış, 25 Temmuz 1798'de Kahire'ye girerek işgal etmek suretiyle, Mısır'ı fiilen ellerine geçirmişlerdir.[26]

Fransız ihtilalinin başarılı olma sebebi, o dönem Hidiv İsmail Paşa'nın bağımsızlık kazanma arzusuyla yapmış olduğu aşırı savurganlık ve masraflar neticesinde ekonomik açıdan Mısır maliyesinin darboğaza girerek iflas etmesi, İngiltere ve Fransa'nın ikisinin de Mısır'ı gözetim altına almaları sonucunda,

[24] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s. 41.
[25] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.64; Karal, **Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu:1797-1802**, s.45.
[26] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.65; Karal, **Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu:1797-1802**, s.46.

dönemin Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz'in hediyeler karşılığı verdiği tavizler ve onlara tanıdığı imtiyazların etkisi büyüktür.[27] Ayrıca Osmanlı Devleti'nin bu dönemde içinde bulunduğu zafiyet ve karışıklıklar o dönem padişah olan II. Abdülhamit'in tereddütlü bir siyaset içerisinde bulunmasına sebep olmuştur. Öte yandan bu sıkıntılı durumlardan faydalanan Arabi Paşa isimli komutanın ve yandaşlarının Osmanlıya karşı isyan hareketleri Mısır'ın Fransızların boyunduruğu altına girmesine yol açmıştır. Fransa'nın Mısırı işgal etmesinin arka planında yatan asıl hedef, savaş halinde olduğu İngiltere'nin Hindistan'la yapmış olduğu ticarete engel olmak suretiyle İngiltere'nin gücünü zayıflatmak ve Osmanlı topraklarından önemli bir bölgeyi hâkimiyetine geçirmekti.[28]

Napolyon'un Kahire'yi işgalinden hemen sonra Osmanlı Devleti Fransa'ya karşı savaş ilan ederek, Hindistan yolunun güvenli olmaktan çıkması tehlikesine karşı önce Ruslarla ardından da İngilizlerle Fransız işgaline karşı durma yolunda anlaşmalar imzaladı. *"Osmanlı-Rus-İngiliz ittifakına karşı yaptığı savaşları kaybeden Fransızlar 30 Ağustos 1801'de askerlerini Mısır'dan çıkarmak zorunda kalmışlardır. Böylelikle üç yıllık aradan sonra Mısır'da Osmanlı hâkimiyeti tekrar başlamıştır."*[29] Fransızların Akdeniz'i hegemonya altına alma planı başarıya ulaşmamış bunun aksine İngiltere'nin Akdeniz'deki gücü ile birlikte Rusya'nın sıcak sulara ulaşma emelleri bu gelişmelerle birlikte perçinlenmiştir.[30]

Fransa'nın 3 yıllık Mısır işgali, Fransızların bu yöredeki etkin nüfuzu yönüyle Mısır ahalisi üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. 19. yüzyıl Mısır'ın modernleşme sürecinin başladığı tarih olarak tarih sahnesinde yerini almış bir dönemin habercisi olmuştur. Fransa'nın bu süreçte sürükleyici lokomotif görevi görmesi, yapılan reform ve ıslahatlarla ve Mısır yönetimi üzerindeki etkisiyle kendisini apaçık bir şekilde göstermiştir.[31] Nitekim bu çalışmamızın konusu olan Muhammed Kadri Paşa dönemi

---

[27] İsmail Soysal, **Fransız İhtilali ve Türk- Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789–1802)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 182-183.

[28] Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi 1831-1841**,Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, I. Kısım s. 21; Soysal, **Fransız İhtilali ve Türk- Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789–1802)**, s.182-183.

[29] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.65; Soysal, **Fransız İhtilali ve Türk- Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789–1802),** s.183.

[30] Soysal, **Fransız İhtilali ve Türk- Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789–1802),** s.184.

[31] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketler**i", s.66; Karal, **Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu:1797-1802**, s.46.

kanunlaştırma hareketlerinde bunun etkisini apaçık görecek ve bu çerçevede değerlendirmelerde bulunacağız.

Napolyon'un Mısır'ın yönetimini eline geçirmesiyle birlikte bu yöreye Avrupa'nın siyasî hâkimiyetiyle birlikte kültürel hâkimiyetini de egemen kılmaya yönelik ciddi çalışma ve planlamalar içerisinde olduğunu görmekteyiz. *"Zira Fransız yönetimi kısa süren Mısır işgali sırasında bölgeye bir takım yenilikler getirmiş, bu yenilikler sayesinde hem halkın hem de aydın kitlenin beğenisini kazanmıştır"*[32] Mısır'a getirilen yeniliklerin başında kitap ve gazetelerin basımını gerçekleştirecek yeni bir matbaanın kurulması ve ilmi alanda birçok yayın işleminin gerçekleşmesi yönündeki faaliyetlerin başlaması gelmektedir. Ayrıca bu gelişmeler, Fransa ve Avrupa'dan gelen bazı bilim adamlarının Mısır'ın sahip olacağı bazı imkânları arttırarak bu bağlamda bazı kütüphanelerin kurulmasına vesile olmuştur. Zamanla bu kütüphaneler sayesinde Matematik, astronomi, mühendislik, maliye ve birçok farklı ilim dalında çalışmalar yapılarak Mısır'ın birçok alandaki zenginliklerinin ortaya çıkmasına ve insanların istifadesine sunulmasına zemin hazırlamış olacaktır. Tüm bunların yanında *Description de l'Egypte* ismiyle 23 ciltten oluşan muazzam bir ansiklopedi hazırlayarak insanların araştırma yapmaları için ilim dünyasına ciddi bir katkı sunmuşlardır.[33] Bu durum insanların Fransız kültürüne hayranlık duymalarına ve bu kültürün yaygınlaşması için çalışmalar yapmasına vesile olmuştur. Ortaya çıkan bu etkinin sebeplerinden biride Napolyon'un Mısır'a sefer yapmadan önce İtalyan kütüphanelerinde mevcut olan İslâmi kaynaklarla birlikte Mısır hakkında yazılmış eserleri gözden geçirerek bu yöndeki bilgisini arttırmak suretiyle etkileme alanını genişletmiştir. Onun bu bilgisi Mısır halkı üzerinde etkili ve kalıcı bir iz bırakmasını sağlamıştır. Nitekim Napolyon, Mısır'ın İskenderiye şehrini alır almaz ilk icraatı bu şehrin âlimlerini ve kanaat önderlerini bir araya getirip onlarla toplantılar yapmış, onlara danışarak beraberce bu ülkeyi yöneteceklerini anlatmıştır. Kahire'yi de kuşatmasıyla birlikte Bu yörelerde yaşayan ilim erbabından oluşan bir istişare kurulu oluşturmuştur. Bu kurulun memleketin idaresinde söz sahibi olacağını ve İslâmi referanslardan azami derecede istifade edileceğini söyleyerek meşruiyet kazanma gayretinde bulunmuştur. Diğer taraftan Mısır'a gelen tüccar ve etkin

[32] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.66.
[33] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.66.

mesleki deneyim sahiplerinin yönetime katkılar sunmalarını sağlayacak yolları açarak Fransız tesirinin idari ve hukuksal alanda uzun süreli bir boyutta etkisini sürdürmesine neden olmuştur.[34] Bu kapsamda Muhammed Kadri Paşa'nın da ifade edilen etkileşimler ekseninde bazı faaliyetler içerisinde olduğunu daha sonraki başlıklarda açıkça görmemiz mümkün olacaktır.

1.1.2. Mehmet Ali Paşa (Kavalalı) Dönemi (1805–1848)

Mısır'ın Kahire tarafı Fransızların 1801 yılı Ağustos ayında Mısır'dan çekilmesinin hemen akabinde ciddi karışıklıklara sahne olmuş, Osmanlı hanedanına bağlı valiler, bölgede yaşayan kölemenlerin ayaklanmalarını engelleyememişlerdir. Kendilerine Osmanlı hanedanı tarafından gönderilen valilere itaat etmeyi reddetmişlerdir. Bu hassas ve karışık ortamı gören Yakup Hana gibi kimi isyancılar ayrı devlet hayallerini gerçekleştirmeye çalışırken kimileri de valilik arayışına girmiştir. *"Fransa'nın işgalinden sonra Osmanlı Devleti, sırasıyla Mısır'a Hüsrev Paşa, Tahir Paşa, Trabluslu Ali Paşa ve Hurşit Ahmet Paşa'yı"* Vali olarak atamış olsa da, bir türlü hâkimiyeti sağlayamamış bölgede sürekli isyan ve başkaldırılar devam etmiştir. En son Osmanlı valisi olarak Mısır'a gönderilen Hurşit Paşa bölgede cereyan eden isyan ve kargaşaların arkasında Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın olduğunu fark ederek onu saf dışı bırakma yoluna gitmiştir. Ne faydaki Mehmet Ali Paşa daha erken davranarak, Osmanlı ve Memluk beylerini Mısır'ın sağlıklı ve kuvvetli bir şekilde idare edilmesinin sadece kendisi sayesinde gerçekleşebileceği hususunda onları ikna etmiştir. Bu sayede, Hurşit Paşa'yı saf dışı bırakarak, Bâb-ı Âlî'nin 3 Temmuz 1805 yılında kendisini Mısır valisi olarak atamasını sağlamıştır.[35]

Kavalalı Mısır'a vali olarak atandıktan kısa bir süre sonra, Nil Deltası diye bilinen Bahriye ve İskenderiye vilayetlerinden sorumlu iken 1807 yılında İngilizlerin Mısır'a yaptıkları işgal girişimini engellemesi ve 1811 yılında Osmanlı Devleti için

[34]Karal, **Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu:1797-1802**, s.45; Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s. 41; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.67.

[35] Muhammet Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", **DİA**, TDV, Ankara 2002, c.25, s.62; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.68.

sürekli sorun olan Memluk beylerini alt ederek yönetimden uzaklaştırması sebebiyle Mısır'ın tümünde valilik yapma yetkisini Bâb-ı Âlî'den almıştır.[36]

Kavalalı'nın 1812'de Hicaz'da elde etmiş olduğu başarı sayesinde hac yollarının güvenliği sağlanmış oldu. Bu durum Kavalalı'nın, İslâm dünyasında değer ve itibarının yükselmesine sebep olmuştur. Bu sayede bölgedeki hâkimiyetini perçinleyerek yayılmacı siyasetini sürdürmek amacıyla 1820'yılında Sudan'a hareket etmiş, buranın da kontrolünü kendi otoritesine bağlamıştır. Öte yandan 1827'de Osmanlıya karşı Mora'da yaşanan isyanın bastırılması esnasında donanmasının yanmasına karşılık Osmanlı hanedanından Suriye valiliğinin kendisine tevdi edilmesini talep etmiştir. Ancak onun bu talebi yerine gelmeyince oğlu İbrahim Paşa'ya Suriye'yi kendi kontrolüne almak için sefer emri vermiş ve bilahare Suriye'yi ele geçirmiştir. Bu zaferin hemen sonrasında Anadolu'ya doğru ilerleyerek Nizip yakınlarına kadar gelmiştir.[37] Bu durumu fırsat bilen 15.000 kişilik Rus ordusu Boğaziçi'nin Anadolu yakasını işgal ederek buralara yerleşmiştir. Rusya'nın buralara yerleşmesinden rahatsızlık duyan diğer batılı devletler, anlaşma yapmaları için Mehmet Ali Paşa'ya baskı yapmışlardır. Neticede 14 Mayıs 1833'te Kütahya'da barış antlaşması imzalanmak suretiyle Kavalalı'ya Mısır ve Girit valilikleriyle birlikte Şam valiliği de verilmiş, oğlu İbrahim Paşa'ya da Cidde ve Adana valiliği tevdi edilmiştir.[38]

Osmanlı padişahı II. Mahmud döneminde, Mehmet Ali Paşa'dan gelecek tehditlere karşı tedbir olarak 8 Temmuz 1833 tarihinde Rusya ile Hünkâr iskelesi anlaşması imzalandı. Bu antlaşmadan epeyce rahatsız olan İngiltere ve Fransa, yeniden Mısır'ın siyasi durumuna müdahale ederek, Mehmet Ali Paşa'nın Arap yarımadasındaki yayılmacı siyasetine karşı II. Mahmud'a destek vermek suretiyle, 1839 yılında Kavalalı üzerine bir ordu göndermesini sağladılar. Ancak bu ordu Kaptanıderya Ahmet Fevzi Paşa'nın Osmanlı hanedanına ihanet ederek donanmasını Kavalalı'nın emrine vermesi üzerine başarılı olmayarak bozguna uğradı. Bu yenilgi üzerine tekrar uluslararası güçlerin devreye girmesiyle, özellikle de İngiltere ve Rusya'nın işbirliğiyle Londra'da Rusya, Prusya ve Avusturya'nın da katıldığı Londra

[36] Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", s.63.
[37] Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", s.63.
[38] Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", s.63-64.

Konferansı düzenlendi. 15 Temmuz 1840'ta imzalanan Londra Anlaşmasını Fransa'nın telkiniyle reddeden Mehmet Ali Paşa İngiltere, Avusturya ve Osmanlı gemilerinden oluşan büyük bir donanmanın hücumuna maruz kaldı. Suriye açıklarına gelen bu donanma Kavalalı'yı mağlup etti. Bu durum karşısında Mehmet Ali Paşa Mısır idaresinin kendi soyundan birine verilmesine karşılık elindeki Osmanlı donanmasını iade edeceğini ve Suriye'yi tamamen bırakacağını kabul etti. 24 Mayıs 1841 tarihinde imzalanan "Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı" ile antlaşma sağlandı.[39] Bu fermanın imzalanmasıyla Osmanlı Mısır ilişkileri normalleşti. Daha sonra 1848 yılında Kavalalı'nın geçirdiği bir rahatsızlık neticesinde aklî muvazene muhakemesini yitirmesi ile birlikte devlet idaresi oğlu İbrahim Paşa'ya devredilmiştir. Zaten rahatsız olan İbrahim Paşa da üç ay gibi kısa bir sürede ölmüştür.

19. yüzyıl Mısır tarihinde parlak bir dönem olan Mehmet Ali Paşa dönemi siyasî, kültürel ve sosyal alanlarda ciddi anlamda gelişmelerin yaşandığı parlak bir dönemdir. Kavalalı'nın kendi döneminde yaptığı bazı reformların halk tarafından onay almış olmasının sebebi, bu reformları halkın istişaresi ile ve hukukî bir alt yapı da hazırlamış olmasından ötürüdür. Kavalalı bu reformları ve gerekli yasal değişimleri Osmanlı Devleti'nden bağımsız olarak müstakil yasalar halinde yürürlüğe koymuştur. Kavalalı'nın hanedan yönetiminden bağımsız olarak yaptığı modern tarzdaki bu çalışmalar, hem kendi tebaası hem de İslâm âleminde kendisine büyük bir sevginin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Diğer taraftan, onun bu çabaları batı dünyasında da ilgi ve merakla takip edilmiştir.[40]

Kavalalı'nın bu başarılı çalışmalarından en önemlisi kendi bölgesinde modern bir eğitim sistemini tesis etmek maksadıyla Avrupa'ya yoğun öğrenci gurupları göndermek suretiyle öğrencilerin her alanda eğitim görmelerini sağlamış olmasıdır. 1809 yılından itibaren Avrupa'ya gönderilen bu öğrenciler 1820'lerde daha da artarak devam etmiştir. 1826 yılında Mösyö Cumâr'ın başkanlığında 44 öğrenci Paris'e gönderilerek modern bir eğitim almaları sağlanmıştır. 1848 yılında da değişik Avrupa devletlerine 300'e yakın burslu öğrenci gönderilmiştir. Avrupa'ya giden bu

[39] Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", s.64; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.69.
[40] Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983, c.5, s.127-128.

başarılı ve zeki öğrenciler kısa zamanda Avrupa kültürünü iyi kavramış olarak Mısır'a döndüklerinde başta idarî görevler olmak üzere, hukuk, dil ve edebiyat alanlarında kendi toplumlarına ciddi katkılar sunmuşlardır.[41]

Kavalalı'nın diğer önemli bir hizmeti de 1820 yılında ülkesinde Bulak Matbaasını kurmak suretiyle açılan yeni okullar da okutulmak üzere yeni ve modern kitaplar bastırmasıdır. Matbaada söz konusu okul kitaplarıyla birlikte ayrıca Arapça, Türkçe ve Farsça dillerinde bazı klasik eserlerin basımını da gerçekleştirilmiştir.[42]

Mehmet Ali Paşa döneminde Rifâa Râfi' et-Tahtâvî'nin teşvik ve önerisiyle 1836 yılında kurulan "Medresetü'l-Elsun" özellikle Fransızca dilindeki yayınları Arapçaya kazandıracak eğitimli bir ekibin yetiştirilmesini sağlama amaçlı inşa edilmiş bir okuldur. Günümüzde kullanılan yabancı diller okulu görevini ifa etmiştir. Bu okula 14-18 yaşlarındaki zeki ve okuma ve yazması gayet iyi olan öğrenciler alınmıştır. İlk zamanlarda Mısır'ın çeşitli köy ve beldelerinde ikamet eden zeki öğrencilerle birlikte Ezher'den seçilen 50'ye yakın öğrencinin kaydı Medresetü'l-Elsun'a yapılarak bu öğrencilere dil eğitimi verilmeye başlanmıştır. Kısa sürede buradaki öğrencilerin sayısı yüz elliyi bulmuştur. Daha sonra okul idaresi öğrenci sayısını altmışla sınırlama kararı almıştır. Mısır'ın en kaliteli ve önde gelen okullarından olan Medresetü'l-Elsun'da çok başarılı edebiyatçı ve şairler yetişerek, kendi ülkelerine hizmet etmişlerdir. Tezimizin konusunu oluşturan Muhammed Kadri Paşa da bu başarılı kimselerden biridir. Bu okulda hem Arap dilinin inceliklerini öğreniyor hem de başta Fransızca olmak üzere birçok batı dilinden tercümeler yapılıyordu. Bu okulda 5 yıl eğitim gören öğrenciler bu süre zarfında Arapça, Osmanlıca, Farsça ile birlikte, Fransızca, İngilizce ve İtalyanca da öğrenmekteydiler. Genelde ağırlıklı olarak dil derslerini yabancı öğretim elemanları vermekteydi. Diğer derslere ise Ezher Üniversitesinden mezun olmuş kendi alanlarında yetkin hocalar girmekteydi. Askeri bir sistematik disiplin içerisinde yürüyen bu okulun eğitimi çok etkili ve başarılı olmaktaydı.[43] Ayrıca bu okulda Tarih, coğrafya, İslâm hukuku ve batı hukuku gibi dersler de öğretilmekteydi buna

[41] Karal, **Osmanlı Tarihi**, c.5, s.127-128; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.71.
[42] Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", s.65.
[43] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.72.

binaen bu okula edebiyat ve hukuk fakültesi şeklinde yakıştırmalar da yapılmaktaydı.[44]

Medresetü'l-Elsun'un önemli hizmetlerinden birisi de öğrencilerin farklı alanlarda ilmi halkalar oluşturarak faaliyetlerini artırma çabası içerisine girmeleridir. Oluşturdukları tercüme dairesinde kurdukları bir ekip vasıtasıyla Fransız kanunlarının Arapçaya tercümesini sağlamışlardır. Kanunlaştırma çalışmaları konusunu ele aldığımızda bu kanun tercümelerinin diller okulu mezunları tarafından nasıl ciddi bir titizlikle yürütüldüğünü göreceğiz. Nitekim *"Bu göreve getirilenlerin hem İslâm fıkhının ıstılahlarını hem de Fransızcayı çok iyi bilmeleri gerekmekteydi."*[45] Tercüme dairesinin işlevi bir taraftan kanun maddelerini tercüme etmek diğer taraftan da ihtiyaç duyulan farklı alanlardaki eserleri tercüme etmekti. Tercüme edilen eserler oluşturulan denetim komisyonlarınca bir daha gözden geçirilerek nitelikli birer çalışma halinde bastırılırdı. Özellikle bu dairede tercümelerin çoğu Fransızcadan Arapçaya yapılan tercümelerden oluşmaktaydı. Ayrıca Fransızcadan Türkçeye de bir takım tercümeler gerçekleştirilmekteydi.[46]

Çalışmamızın ana konusu olan Muhammed Kadri Paşa da 1869 yılında basılan *Ma'lûmâtün Coğrafiyye* adlı eserinde Medresetü'l-Elsun hakkında bir takım değerlendirmelerde bulunmuştur. Söz konusu değerlendirmelerde Medresetü'l-Elsun'da hemen hemen her alanda iki binden fazla tercüme yapıldığını ifade eden Kadri Paşa birçok evrak, resmi yazı ve kitabın çevrildiğini belirtmiştir. Ayrıca Kadri Paşa Medresetü'l-Elsun'da yetişen önemli mütercimlerini de zikretmiştir.[47]

Eğitim ve öğretim alanında Mısır'a ciddi kazanımlar sağlayan ve kültürel değişimlere açık bir alan bırakan Medresetü'l-Elsun'un yanı sıra farklı okulların açılması Mehmet Ali Paşa döneminin en önemli gelişim ve ilerleme faaliyetlerden sayılmaktadır. 1816 yılında kurulan "Hendese Mektebi", 1827'de "Tıbbiye", 1834'te ise "Mühendishane" mektepleri bunlara örnek olarak verilebilir. Bu eğitim kurumları

[44] Muhammed Hüseyin Heykel, **Terâcimu Mısriyye ve Garbiye**, Hindâvî, Kahire 2014, s.73.
[45] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.73
[46] Heykel, **Terâcimu Mısriyye ve Garbiye**, s.73.
[47] Heykel, **Terâcimu Mısriyye ve Garbiye**, s.73.

Mısır halkına modern gelişimlere ayak uydurma yolunu açmıştır. Bütün bu gelişmeler Mısır'da Ma'ârif Vekâletinin oluşturulması zeminini oluşturmuştur.[48]

1.1.3. Abbas Hilmi Paşa Dönemi (1848-1854)

1813 yılında doğan Abbas Hilmi Paşa Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu, Ahmet Tosun Paşa'nın oğludur. Amcası İbrahim Paşa'nın vefatı sonrasında Mısır valisi olmuştur. Mısır tarihinde Abbas Hilmi Paşa dönemi genel anlamda durgun ve donuk bir dönemi temsil etmektedir. 1841'de Mehmet Ali Paşa ile imzalanan imtiyaz fermanında bazı hususların muallakta kalması Abbas Paşa ile Osmanlı hanedanlığı arasında bir soğukluk olmasına neden olmuştur. İmtiyaz fermanındaki ceza hukukunun uygulanması ile ilgili bir mevzudaki anlaşmazlığın buna sebep olduğu söylenmektedir. Bu anlaşmazlık Abbas Paşa ölüm cezasıyla hüküm yiyenlere cezanın uygulanması konusunda kendisine tam yetki verilmesi hususudur. Ancak bu anlaşmazlık daha sonra bu yetkinin geçici süreyle kendisine verilmesi sonucu son bulmuştur.[49]

Abbas Hilmi Paşa Tanzimat reformlarının Mısır'da uygulanmasına karşı çıkarak İngiltere ile dayanışma yoluna gitmiş, Osmanlı Devleti'ne karşı bir tutum içerisine girmiştir. İngilizlerin Abbas Paşa'dan, Kızıldeniz'e ve oradan da Hindistan'a ulaşımlarını sağlayacak olan "Kahire-Süveyş" demiryolunu inşa etme müsaadesini almaları Abbas Paşa ile Osmanlı hanedanı arasında önemli bir krizin doğmasına sebep olmuştur. Osmanlı böyle bir demiryolunun kendisi için tehlike oluşturacağı düşüncesiyle yapımına izin vermemiş ancak İngiltere'nin aşırı ısrarına karşın bu demir yolunun "İskenderiye-Kahire" arasında yapılmasına müsaade edilmiştir.[50]

Abbas Paşa dedesi Mehmet Ali Paşa'nın aksine Fransızlara karşı oldukça mesafeli bir politika gütmüştür. Avrupa devletlerinin teşvikiyle kurulmuş bulunan ve Mısır'ın modern kültür tarihine damgasını vuran eğitim kurumu Medresetü'l-Elsun'u önceleri başka bir yere taşımış ve daha sonra da 1849 yılında tamamen kapatmıştır.

---

[48] Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", s.65
[49] Karal, **Osmanlı Tarihi**, c.6, s.89-90.
[50] İlhan Şahin, "Abbas Hilmi I", **DİA**, Tdv, İstanbul 1988, c.1, s.25; Hilal Görgün, "Mısır: Fransız İşgali ve Sonrası", **DİA**, Tdv, Ankara 2004, c.29, s.569.

O zamanki okul müdürü olan ve tercüme hareketi içerisinde önemli bir etkisi olan Tahtâvî'yi de Sudan'da bir ilköğretim okulunun başına idareci olarak atamıştır.[51]

Neticede Abbas Hilmi Paşa'nın idareciliğiyle ilgili yapılan şu değerlendirmeler de önemlidir: *"Islahat hareketlerine karşı mesafeli, baskıcı ve korku üzerine kurulu bir yönetim anlayışı sergileyen Abbas Paşa, her şeye rağmen yolsuzluğun yayılmasına engel olamamış, onun döneminde Mısır'da güven, huzur ve asayiş bozulmuştur. Daha önce açılan birçok fabrika ve okul bu dönemde kapanmış, Mısır'daki reformlara kaynaklık eden ve Avrupa'dan gelen batılı araştırmacılar memleketlerine geri gönderilmişlerdir. Aynı zamanda Sultan Abdülmecit'in (ö. 1861) dünürü olan Abbas Paşa 1854 yılında kölesi tarafından öldürülmüştür."*[52]

1.1.4. Said Paşa Dönemi (1854-1863)

1822'de doğan Mehmet Said Paşa Kavalalı Mehmet Paşa'nın dördüncü oğludur. Kardeşi Tosun Paşa'nın oğlu Abbas Paşa'dan sonra Mısır valisi olmuştur. Said Paşa döneminin en önemli konusu Mısır'la Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin seyrini etkileyen "Süveyş Kanalı" meselesidir. Bilindiği üzere Süveyş Kanalı projesi Kızıldeniz ile Akdeniz'i birbirine bağlayan bir projedir. Tarihi seyir içerisinde farklı zaman ve dönemlerde üzerine birçok tartışma ve sıkıntıların yaşandığı bilinmektedir. Said Paşa döneminde Kahire'deki Fransız konsolosu M. Ferdinand de Lesseps Süveyş Kanalı projesinin gerçekleşmesi için büyük uğraşlar vermiştir. Ancak bir türlü Bâb-ı Âlî bu çabalara olumlu cevap vermemiştir. Çünkü Osmanlı Devleti bu projenin Fransa ile arası iyi olmayan İngiltere'nin menfaatlerine ters düşeceğini bildiği için yapılmasına izin vermemiştir. *"Zira bu proje hayata geçerse İngiltere'nin Abbas Paşa döneminde başlattığı ve büyük masraflar yaptığı Kahire-İskenderiye-Süveyş demir yolu projesi anlamını yitirmiş olacaktı."*[53] Ancak her şeye rağmen 25 Nisan 1859 yılında Fransız temsilci De Lesseps Osmanlı Devleti'nin bu yaklaşımını kabullenmeyerek Said Paşa'yı arkasına alarak Süveyş Kanalını yapma çalışmalarını başlatmıştır. İngilizlerin Osmanlı Devleti'ne baskı

[51] Şahin, "Abbas Hilmi I", c.1, s.25
[52] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.75; Karal, **Osmanlı Tarihi**, c.6, s.89-90.
[53] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.76; Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.172.

yaparak engelleme çabaları birkaç defa yapım çalışmalarını durdursa da en nihayetinde bu çalışmalar Hidiv İsmail Paşa döneminde tamamlanarak Süveyş Kanalı faaliyete geçmiştir.[54]

Said Paşa döneminin önemli göstergelerinden biri de Türk unsurunun bu dönemde gittikçe güç kaybetmesi olmuştur. Mısırlı Türkler diye bilinen ve Mısır'ın elit bir kesimini temsil eden bu unsur üst düzey idareci sınıfını oluşturmaktaydı ve topluma hâkim bir konumdaydı. Bu nedenle büyük toprak sahipleri ile birlikte ordu ve donanma içerisindeki üst düzey rütbeliler çoğunlukla Türklerden teşekkül etmişti. Said Paşa bu Türk unsurunun Mısır'a tahakkümünü kırmak amacıyla daha önce memuriyet görevinde bulunmayan Mısırlıları memuriyete alarak işe başlamış askerî yapıda da Arap unsurunu güçlendirmek suretiyle Türk unsurunu zayıflatmıştır. 1858 yılında çıkardığı bir emirname ile daha önce Türkçe yapılan resmî yazışmaların bundan böyle Arapça yapılması talimatını vermiştir.[55]

1.1.5. Hidiv İsmail Paşa Dönemi (1863-1879)

1830 yılında Kahire'de doğan İsmail Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın torunu, İbrahim Paşa'nın oğludur. Ağabeyi Ahmet Rıfat'ın vefatı üzerine veliahtlık kendisine geçmiş 18 Ocak 1863'te amcası Said Paşa vefat edince otuz üç yaşında Mısır valisi olmuştur. İsmail Paşa Mısır'da geniş çaplı bir özerklikten yana olan tavrıyla öne çıkmış biridir. Bu arzusunu gerçekleştirmek için şu iki yolu takip etmiştir. Bu yollardan biri Osmanlı devlet idaresindeki kişilere menfaat teminiyle onları elde etmek ve bu sayede İmtiyaz Fermanı'nın sınırlarını olabildiğince büyütmek, diğer yol ise, Avrupa devletleriyle iyi ilişkiler güderek desteklerini almaktı.[56] İsmail Paşa'nın vali olduktan sonraki ilk icraatı, Osmanlı Padişahına duyduğu saygının nişanesi olarak İstanbul'a birçok kıymetli hediyelerle birlikte bir ziyaret gerçekleştirmiş başta Sultan Abdülaziz olmak üzere diğer devlet erkânına bu hediyeleri bizzat takdim ederek, Sultanı Mısır'a davet etmiştir. Onun bu davetini kırmayan Sultan Abdülaziz 1863 yılının Nisan ayında Mısır'ı ziyaret etmiş, bu ziyaret yaklaşık bir ay sürmüştür. Zat-ı devletlerine ikram ve iltifatlarla muamelede

[54] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.172.
[55] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.76.
[56] Atilla Çetin, "İsmail Paşa", **DİA**, Tdv, İstanbul 2001, c.23, s.117-118

bulunan İsmail Paşa 28 Mayıs 1866'da ilk imtiyazını elde etmiştir. Bu yeni imtiyaz daha önce Mısır verasetinde ailenin en büyüğünü esas alan ekberiyet kaidesine son vermekteydi. Buna göre bundan sonra velayetin babadan oğula geçebileceği hususu güvence altına alınmıştır.[57]

Fransızların izlediği aşırı milliyetçi tavır nedeniyle 1866 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı Girit'te, Rusya'nın desteğiyle büyük bir isyan çıkınca Sultan Abdülaziz İsmail Paşa'ya yardım talebini iletmişti. Bu talebe olumlu cevap veren İsmail Paşa 18 bin askeri Sultanın yardımına gönderdi. Bu isyanın bastırılmasındaki katkılarından dolayı İsmail Paşa kendisine diğer valilerden farklı olarak Azîz-i Mısır unvanının verilmesini talep etti. Ancak 8 Haziran 1867'de çıkartılan fermanla kendisine padişah anlamına da gelen "Hidiv" unvanı verilmiştir.[58] Bu unvanın yanında *"8 Haziran 1867 tarihli ferman Mısır'ın imtiyazlarını daha da genişletti. İsmail Paşa, Mısır'ın iç idaresiyle ilgili düzenlemeler yapma hakkına sahip olduğu gibi yabancı devletlerle gümrük ve posta işlerine ait gayr-i siyasi mukaveleler imzalama yetkisini de elde etti. Osmanlı devlet ricâline "kapı yoldaşı hediyesi" adı altında gönderdiği para ve kıymetli hediyeler sayesinde çıkarttığı bu fermanla yanında bir oldu bittiyle istiklalini de kazanmak istiyor, Osmanlı padişahı tarafından her an sıradan bir vali gibi azledilebileceğini bildiği halde müstakil hükümdar gibi davranıyordu. 1869 yılında Avrupa'ya yaptığı seyahatte bu şekilde hareket etmişti. Avrupa basınında da Mısır'ın ayrı bir ülke olduğu yolunda yazılar yayımlanıyordu. Fransa ve İngiltere, İsmail Paşa'yı bağımsız hükümdarlara mahsus merasimlerle karşıladılar. Milliyetçi fikirleri desteklemekle meşhur olan lll. Napolyon, İsmail Paşa'yı daha önce Sultan Abdülaziz'i misafir ettiği dairede ağırladı. İsmail Paşa da uğradığı Avrupa başşehirlerinde hükümdarları Süveyş Kanalı'nın açılışında bulunmaya şahsen davet etti."*[59]

Hidiv İsmail Paşa'nın birçok defa Osmanlı Devleti'ni baypas ederek kendi başına buyruk olmasını Bâb-ı Âlî, hazmedememiş ve 29 Kasım 1869 tarihli bir fermanla Hidiv'e bu davranışları sebebiyle bir ihtarname göndermiştir. Bu fermanda Hidiv'in imtiyazlarına kısıtlama getirilmişti. Ancak Hidiv'in vermiş olduğu rüşvetler

[57] Karal, **Osmanlı Tarihi**, c7, s.39-43; Çetin, "İsmail Paşa", c.23, s.117-118.
[58] Çetin, "İsmail Paşa", c.23, s.118.
[59] Çetin, "İsmail Paşa", c.23, s.118.

neticesinde sadrazam Nedim Paşa, Sultan Abdülaziz'i ikna etmiş ve Sultan yeni bir ferman yayınlanmıştır. Hidiv İsmail, bu fermanda kendisine eski imtiyazlarla birlikte Mısır yönetiminin menfaatleri doğrultusunda kanun ve düzenleme yapması kabul edilerek, askerî salahiyeti arttırılmış, yabancı devletlerle bilhassa iktisadî alanlarda Hidiv'in kendi başına anlaşmalar yapması ve onlardan borç alması gibi hususlar tamamen onun emrine bırakılmıştır.[60]

Hidiv İsmail Paşa'ya bu imtiyazlar yaramadı. Aşırı bir savurganlık içerisinde Avrupa ülkelerinden borç alarak ülkenin ekonomik durumunun darboğaza girmesine sebep olmuş ve borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir. 1875 yılında bu durumdan kurtulmak için bir çözüm arayışına girilmiş ve Duyûn-i Umûmiye Sandığı'nın kurulması fikrini kabul edilerek Mısır ekonomisi 2 Mayıs 1876'da İngiltere, Fransa ve İtalya'nın belirlediği üç komiser tarafından gerekli denetleme ve incelemeler yapılması kararlaştırılmıştır. Sonrasında bu borçlanma ve kötü mali politikadan bizzat Hidiv İsmail'in şahsının sorumlu olduğu kanısına varmışlardır. Bu nedenle Hidiv'in ailesine ve kendisine ait bütün mal ve mülke el konularak hükümete devredilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karara binaen Hidiv'in mallarına haciz konmuştur.[61]

Komisyonun bu kararına tepki gösteren İsmail Paşa alınan kararları reddetmiş farklı bir kabine oluşturarak bu problemlerden kurtulma çabasına girmiştir. Onun bu tavrı yabancı devletleri ciddi anlamda rahatsız etmiş ve Hidiv İsmail'in valilikten azledilmesi gerektiğini Osmanlı hanedanına bildirmişlerdir. Onların bu baskılarına dayanamayan Osmanlı 26 Haziran 1879 yılında İsmail Paşa'yı görevden alarak yerine oğlu Tevfik Paşa'yı Hidiv'liğe getirmiştir. Bu gelişme üzerine Mısır'ı terk etmek zorunda kalan İsmail Paşa on yıl süreyle Avrupa'da sürgünde kalmış daha sonra Sultanın izniyle İstanbul'a gelerek 1895 yılında Emirgan'da ölmüştür.[62]

Sonuç olarak on altı yıl kadar Mısır valiliğini yürüten İsmail Paşa bu zaman zarfında birçok yeniliklere imza atmış, dedesi Kavalalı'nın ıslahatçı yolunu takip ederek, Mısır'ı tam bağımsız bir ülke gibi idare etmiştir. Eğitim ve kültür hayatına

[60] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.214-216; Çetin, "İsmail Paşa", c.23, s.118.
[61] Karal, **Osmanlı Tarihi**, c7, s.50-53.
[62] Karal, **Osmanlı Tarihi**, c7, s.50-53; Çetin, "İsmail Paşa", c.23, s.118.

oldukça ehemmiyet veren İsmail Paşa gazete ve mecmualara maddî yardımlarda bulunarak, Bulak Matbaası'nı ıslah etmiştir. Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye adlı kütüphaneyi ülkesine kazandıran kişidir. Ayrıca, müzeler ve ilmî cemiyetler kurmak suretiyle ilmi alandaki gelişimlerin önünü açmıştır. Öte yandan Süveyş Kanalı'nın açılışını gerçekleştirirken bu açılış merasimi için Kahire'de büyük bir opera binası yaptırmıştır. Abbas Paşa zamanında kapatılan Medresetü'l-Elsun 1868 yılında İsmail Paşa tarafından "Medresetü'l-İdara ve'l-Elsun" ismiyle yeniden açılmıştır.[63]

1.1.6. Hidiv Tevfik Paşa Dönemi (1879-1892)

1852'de Mısır'da doğan Tevfik Paşa, Hidiv İsmail'in en büyük oğludur. Babası, II. Abdülhamid tarafından görevden alınınca babasının yerine vali olarak tayin edilmiştir. Kardeşlerinin aksine tahsilini yurt içinde tamamlayan Hidiv Tevfik Paşa veliaht olarak yetiştirildiği için Arapça, Farsça, Türkçe, Fransızca, İngilizce öğrenmiştir.[64]

Tevfik Paşa'nın göreve geldiği günlerde Mısır çok sıkıntılı durumlarla iç içeydi. Öyle ki borç batağına düşmüş iç ve dış birçok problemle karşı karşıya kalmıştı. Tevfik Paşa'ya görev verilirken özellikle borçlanma yetkileri sonlandırılmış ve yabancılarla yapacağı anlaşmalarda kendi başına buyruk davranmayacağı ve karar verirken mutlaka merkezi otorite olan Osmanlıya danışılacağı hususu vurgulu bir şekilde belirtilmişti.[65]

Tevfik Paşa, ekonomik sıkıntılardan dolayı memur ve subay kadrolarını dağıtmıştır. Ancak bu kadroların dağıtımı daha sonraki günlerde onun başını epey ağrıtmış kadrolardan el çektirilen bu şahıslar halk hareketleri içerisinde yönlendirici bir pozisyon alarak Tevfik Paşa'yı zora sokmuşlardır. "Mısır Mısırlılarındır" düşüncesinde olan bu kişiler muhalif hareketin öncülüğünü üstlenerek Arap milliyetçiliğini körüklemişlerdir. Bu işin başını çeken de Urâbî Paşa olmuştur. Urâbî Paşa'nın asıl gayesi kendileri gibi düşünen Halim Paşa'yı (ö.1894) Hidiv'liğe getirmek suretiyle Meşrutiyet fikrini desteklemekti. Bu tehlikeli isyan ve propagandaları gören Tevfik Paşa, Fransız ve İngiliz müttefiklerine danışarak Şerif

[63] Çetin, "İsmail Paşa", c.23, s.119.
[64] Şit Tufan Buzpınar, "Tevfik Paşa", **DİA**, Tdv, İstanbul 2012, c.41, s.14.
[65] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.231-232.

Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kurdu. Bu sayede Mısır'da meşrutiyet idaresini güçlendirme yoluna gitti. Onun bu hamlesi ortaya çıkan isyanları bastırmaya yönelikti.[66] Yeni kurulan hükümetin ilk icraatı Fransızlar ve İngilizlerin birlikte hazırladıkları bütçeyi incelemek oldu. Bu incelemeye karşı gelen yabancılar olayların büyümesine sebep oldu. Bunun üzerine Urâbî Paşa, Şerif Paşa hükümetinin değiştirilerek yerine Mahmut Sami hükümetinin kurulmasını sağladı. Urâbî Paşa da bu hükümette Harbiye Nâzırı görevini üstlendi. Bu durumdan hem Hidiv hem de bütçe denetimini ellerinde bulunduran Fransız ve İngilizler rahatsız oldu. Hidiv Arap milliyetçileriyle yabancılar arasında kalmış 1882'de İngiliz ve Fransızların savaş gemilerini İskenderiye açıklarına getirinceye kadar sürdü. Urâbî Paşa bu işgal girişimine karşı direnince İngilizler burayı fiili işgale başladı. Bu durumu gören Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid Urâbî Paşa'yı âsi ilan etti.[67] İngilizlerin işgali sonrasında Osmanlılarla anlaşma için bir araya geldiler. Uzun süren görüşmeler neticesinde 24 Ekim 1885 yılında antlaşma sağlandı. Bu antlaşmaya göre Mısır'ı İngiliz ve Osmanlı Devleti'nin tayin edeceği yüksek komiserlerden oluşan bir heyet Hidiv ile birlikte yürütmeyi sağlayacaktı.[68]

Sonuç olarak oldukça sıkıntılı bir dönemde Mısır yönetimini elinde bulunduran Tevfik Paşa 1892'de aniden hastalanarak ölmüştür. *"Döneminde idarî ve hukukî çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Mısır'ın en çalkantılı dönemlerinde yaşanan bu gelişmeler siyasî olayların gölgesinde kaldığı için gerektiği gibi üzerinde durulamamış, dönemle ilgili yapılan araştırmalar genellikle siyasî olaylar ekseninde seyretmiştir."*[69]

1.1.7. II. Abbas Hilmi Paşa Dönemi (1892-1914)

1874 yılında Mısır'ın İskenderiye şehrinde doğan Abbas Hilmi Paşa, Tevfik Paşa'nın oğlu, Hidiv İsmail'in torunudur. Mısır'ın en son Hidiv'i olan Abbas Hilmi, Tevfik Paşa'nın 1892'de aniden ölmesi üzerinde Viyana'daki eğitimini keserek Mısır'a dönmüş ve valilik görevini üstlenmiştir. Abbas Hilmi Paşa bu göreve

[66] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.235-238; Karal, **Osmanlı Tarihi**, c8, s.90-91.
[67] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.252-253; Karal, **Osmanlı Tarihi**, c8, s.96-100.
[68] Karal, **Osmanlı Tarihi**, c8, s.96-100.
[69] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.84.

geldiğinde 18 yaşında genç bir delikanlıydı. Hidiv'in çok genç olması ve idarî tecrübesinin bulunmamasından dolayı Osmanlı Devleti onun İngilizlerin tesiri altında kalabileceğinden endişe etmiştir. Bu tehlikeye karşı uzun yıllar Mısır'da fevkalâde komiserliği yapmış bulunan tecrübeli devlet ricalinden Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı kendisine "Müsteşâr-ı hâs" olarak görevlendirmiştir.[70]

Genel olarak inişli çıkışlı bir yönetim politikasıyla hizmet yıllarını geçiren Hidiv Abbas Paşa Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde istikrarlı bir tutum sergilememiştir. İşbaşına geldiği ilk yıllarda İngilizlere yönelik ciddi bir muhalefet içerisinde olmasına rağmen daha sonraki yıllarda yaşadığı sıkıntıları gidermek amacıyla İngilizlerle yakın ilişkiler içerisinde olmayı tercih etmiştir. 1914 yılının yaz aylarında İstanbul'a yaptığı ziyaret sırasında suikasta maruz kalarak isabet almıştır. Yaralanan Abbas Hilmi Paşa aynı döneme rastlayan karşı karşıya kaldığı suikasttan kısa bir süre sonra patlak veren I. Dünya Muharebesi sonucu Mısır'a geri dönememiştir. İngiltere Mısır'ı 19 Aralık 1914'te himayesine altına almış ve Abbas Hilmi Hidivlikten azledilerek yerine ailenin en yaşlısı olan Hüseyin Kâmil getirilmiştir.[71]

Mısır siyasi tarihiyle ilgili aktarılan bilgiler neticesinde bakıldığında Mısır'ın Muhammed Kadri Paşa'nın yaşadığı XIX. asırdaki sosyal ve siyasi yaşamı Mısırlıların geri kalmışlık girdabından kurtulmak için birçok yolu denediği bir dönem olduğunu görmekteyiz. Kimileri bu geri kalmışlığın sebebini Mısır'ın ve bütün İslâm dünyasının geri kalmasının ortak sebebi olarak görmüş ve bu doğrultuda çalışmak gerektiğini söyleyerek geri kalmışlık hastalığının İslâm'ın temel prensiplerinden uzaklaşmaktan kaynaklı olduğunu ifade etmiş buna göre bir çıkış yolu aramıştır. İslâm'ın asrısaadet dönemindeki ruha dönülmesiyle beraber batıdaki teknolojik ve bilimsel gelişmelerden azami derecede yararlanmanın gereği üzerinde ısrarla durmuşlardır.[72]

Mısır'da bu yüzyıllarda ortaya çıkan diğer bir oluşum; Arap milliyetçilerinin temsil edildiği sekülerleşme yanlısı bir düşünce tarzıdır. Bu düşünce sahipleri,

[70] İlhan Şahin, "Abbas Hilmi II", **DİA**, Tdv, İstanbul 1988, c.1, s.25.
[71] Şahin, "Abbas Hilmi II", c.1, s.26.
[72] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.85.

batının bütün yönlerini sahiplenerek dışarıdan gelebilecek ve milli bütünlüğe zarar verebilecek her türlü oluşuma karşı çıkmak gerektiği fikrini savunmakla beraber, geri kalmışlıktan kurtulmanın yolunun çağdaşlaşmak ve Batılılaşmaktan geçtiğini ifade etmişlerdir.[73] Bu iki merkezde şekillenen düşünce akımları XIX. yüzyılın başlarından itibaren kendi düşüncelerini sahiplenen kişileri yetiştirme gayreti içerisine girmişlerdir. Her iki akımın da mümessilleri zamanla yetişip olgunlaşmışlardır. Bu olgunlaşma Avrupa'ya eğitime giden Mısırlı öğrencilerin dönüşüyle ciddi bir ivme kazanmış, XIX. yüzyılda Batı kültürünün Mısır'a gelmesinde en etkin olan yolların başında batıya gönderilen talebelerin farklı branşlarda yetişerek ülkelerine dönmeleri olmuştur. Ayrıca Mısır'da çeşitli ilmî alanlarında çalışan batılı uzmanlardan istifade edilmesi ve batılı birçok eserin tercüme edilerek kültür hayatına kazandırılması bu gelişmeleri tetikleyen hususlardır. Öte yandan Batılı tarzda eğitim veren okul ve enstitülerin sayısının artmasının etkisi de bu kapsamda büyük olmuştur.[74] Dolayısıyla tezimizin ana konusu olan Muhammed Kadri Paşa döneminde Mısır'daki kanunlaştırma hareketleri de sosyal ve siyasi yapıda ortaya çıkan bu gelişmeler ekseninde şekillenmiştir.

1.2. MISIR'DA SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

1.2.1. Mısır'da Nüfus Yapısı ve Batılılaşma Hareketi

Mısır'da yaşayan nüfusa baktığımızda Nüfus, Mısırlı yerli Araplar, Mısır'ın yerlileri olan Kıptîler, Afrika Arapları, Türkler ve Avrupalılardan müteşekkildir. Nüfusun %93'ünü Müslümanlar oluştururken, geri kalan %7'si Gayr-i Müslimlerden oluşmaktadır.[75]

XVIII. yüzyılın sonunda Mısır'da mevcut bulunan yabancı uyrukluların sayısı Rumlar da dahil olmak üzere birkaç yüzü geçmemekteydi. Mehmet Ali Paşa döneminde Avrupalıların sayısı 10.000'e yükselmiştir. Söz konusu yabancıların en az yarısı Rum ve iki bin kadarı da İtalyanlardan oluşmaktaydı. Avrupa'dan Mısır'a uzanan bu nüfus geçişindeki en önemli artış özellikle Said ve İsmail Paşa döneminde gerçekleşmiştir. Yoğunluklu olarak 1860'lı yıllarda görülen pamuk üretimindeki

[73] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.85-86.
[74] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.86.
[75] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.104.

olağanüstü artışın büyük mali ve ticari fırsatların doğmasına neden olması mezkûr Avrupalı nüfusun artmasının en önemli nedeni sayılmaktadır.[76] Ayrıca *"Avrupalı yabancılar ağırlıklı olarak Fransız, İtalyan ve Yunanlılardan oluşmaktaydı. Bunlar diğer gayrimüslim nüfusa kıyasla daha önemli mevkilerde bulunmaktaydılar. Mahkemelerde, bakanlıklarda ve borçlar sandığında görev yapan bu nüfus son dönemlerde büyük ticaret ihalelerini alarak önemli bir ekonomik gücü temsil ediyorlardı."*[77]

Mısır halkı ile Batılıların etkileşimin yegâne nedeni, bölgeye olan bu Avrupalı akını değildir. 1813 ile 1919 yılları arasında eğitim amacıyla 900 Mısırlı Avrupa'ya gönderilerek dil ve bilimsel alanlarda kendilerini yetiştirmelerinin önü açılmıştır. Ayrıca Mısır'daki yabancılar tarafından açılmış farklı okullarda eğitim gören binlerce öğrenci bu okullarda eğitimini devam ettirme fırsatı yakalamıştır. 1875'te bu okullardaki öğrenci sayısı 7450 iken bu sayı 1913 yılında 48.204'de ulaşmıştır. Özellikle bu okullardaki öğrencilerin çoğunun Mısırlı olması dikkat çekici bir hususdur. Yine aynı dönemin dikkat çekici diğer bir özelliği de şu idi: Teknik ve bilimsel alanlar da yazılmış kitaplarının yüzlercesi Avrupa dillerinden Arapçaya çevrilerek eğitim ve öğretim alanında öğrencilerin istifadesine sunulmuştur.[78]

Üzerinde durulması ve incelenmesi gerek bir başka gelişme de Mısır'da Vekayi-i Mısriye gazetesinin çıkarılması hususudur. Mezkûr gazete her hususta fikir beyan etmek, yazmak için çıkarılmamıştır. Vekayi-i Mısriye gazetesi, özelikle Divanda üzerine yoğunlaşıp tartışılan mevzulardan seçilenleri ihtiva etmekteydi. Yeni getirdiği düzenin toplum tarafından kabul edilir olabilmesi için topluma detaylı bir biçimde bunların anlatılması ve açıklanması gerektiğine inanan Mehmet Ali Paşa'nın gazetenin çıkarılmasındaki amacı buydu. Vekayi-i Mısriye gazetesi 4 Aralık 1829'da ilk defa çıkarılmıştır. Ayrıca gazete yayımlandığı sürede Arapça ve Türkçe çıkarılmıştır.[79]

Yukarıda ifade edilenlerle birlikte değerlendirildiğinde *"Eğitimli Mısırlılar, Mısır toplumunun Batı toplumu ile temasını sağlamışlar ve onların sosyal*

[76] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.318-319.
[77] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.104.
[78] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.319.
[79] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.321.

tutumlarını değiştirmişlerdir. Yani eğitim Mısır için bir batılılaşma aracı olmuştur. Bununla beraber Mısır'da yaşayan batılılarla kurulan temasın sosyal etkilerini azaltan pek çok faktör mevcuttu. Çoğu Rumlardan oluşan yabancıların büyük kısmı İskenderiye ve Kahire'de yaşamaktaydılar. Bu nedenle bu bölgelerde bulunan Mısırlılar devamlı yabancılar ile temas halindeydiler. Ancak Avrupalılar kendi mahallelerine toplanmışlardı ve Mısırlılardan uzak durmaktaydılar. Kahire'de yabancılar ile Mısırlıların oturduğu mahalleler arasındaki hissedilir mesafe gayet dikkat çekici idi. Bu iki zümre arasındaki fark, İskenderiye'de çok belirgin değildi zira burası daha çok herhangi bir Akdeniz limanı karakteri göstermekteydi."[80]

1.2.2. Mısır'da Ekonomik ve Ticari Durum

Muhammed Kadri Paşa döneminde gerek kamu gerek özel hukuk alanında çıkarılan kanunların arka planını iyi bir şekilde tespit etmek için Mısır'daki ticaret ve toprak hukukunu doğru anlamak gerekmektedir. Bunun için bu dönemdeki ekonomik ve ticari durumun iyice incelenmesi gerekir.

Mısır stratejik konumu itibariyle doğu ve batı ticaret yollarını birbirine bağlayan bir merkezdir. Diğer taraftan da Nil Nehri'nin etrafında uzayan bereketli tarım arazilerinin ziraat yapmaya oldukça elverişli olması bölgeyi ticari ve iktisadi açıdan son derece cazip hale getirmekteydi. Zira Mısır Osmanlı Devletiyle güney ve doğu vilayetleri arasında bir köprü vazifesi görmekte kolay bir ulaşım noktası olarak görülmekteydi. Ticaret alanındaki gelişmelerde ulaşım kolaylığının büyük bir öneme sahip olması Mısır'ın bu anlamda önemini artırmaktadır. Ziraata dayalı sanayi ile birlikte hayvancılık ve madencilikte de önemli bir ticari potansiyeli bulunmaktaydı. Bu kapsamda Akdeniz ve Kızıldeniz'le bağlantılı çalışan Nil üzerindeki limanlar ticarî hayatı ciddi anlamda geliştirmekte ve bu alanda önemli bir rol üstlenmekteydi.[81] Ayrıca; *"Batıda gerçekleşen sanayi devrimi büyük bir üretim fazlası ortaya çıkarmıştır. Batılı devletler, bir yandan sömürgelerini genişletip oraları kendileri için ucuz ham madde deposu ve uygun pazar olarak kullanırken öte yandan Osmanlı Devleti gibi sömürgeleştiremedikleri büyük pazarları da kendi ürünlerine açmaya gayret etmişlerdir. Bu gayretler, 1838'de İngiltere'nin Osmanlı*

[80] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.321.
[81] Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Mısır: Osmanlı Dönemi", **DİA**, Tdv, Ankara 2004, c.29, s.567.

Devleti ile yaptığı Baltalimanı Muâhedesi ve diğer devletlerin benzer anlaşmalarında açıkça görülür. Bunun neticesinde Osmanlı Devleti ile Batılı devletlerin ticarî ilişkileri önemli ölçüde artmıştır."[82]

Muhammed Kadri Paşa dönemindeki iktisadi gelişmelerin arka planında Mehmet Ali Paşa'nın reform yanlısı politikalarının büyük bir etkisi olmuştur. Ekonomide kendi yağında kavrulma anlayışından modern ekonomiye geçişi sağlayan atılımlarıyla Kavalalı dönemi Mısır'ın ihraç patlaması yaşadığı bir ekonomiye ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca Kavalalı toprak reformu adı altında çiftçilerin, vergilerini dolaysız olarak devlete ödemeleri yolunu açarak önemli bir gelir elde etmiştir. Bu bölgede yaşayanların yaklaşık %80'i tarımla uğraştığı için toprak mülkiyeti reformuyla daha önce yürürlükte olan iltizam sistemi büyük itirazlara rağmen tamamen lağvedilmiştir.[83]

Mehmet Ali Paşa bu reformlarla Mısır'ın ekonomik durumunu modern dünyanın gerektirdiği kriterlere uyarlama amacı gütmüştür. Bu çerçevede öncelikle toprak mülkiyeti konusundaki engellemeleri kaldırarak, bu vesileyle yabancıların da toprak sahibi olmaları yolunu açmıştır. Kavalalı'nın bu uygulamaları Said Paşa döneminde de aynen uygulanmış ve yasal düzenlemelerle yabancıların toprak sahibi olmaları güvence altına alınmıştır. İsmail Paşa'nın yönetime gelmesiyle tarım alanındaki üretim zirveye ulaşarak bu alanda yapılan teşvike dayalı yenilikler tarımdaki devlet payının dört misli artmasına sebep olmuştur.[84]

Mısır'da özellikle Mehmet Ali Paşa ve Hidiv İsmail Paşa dönemleri tarım arazilerinin sulama projeleri çerçevesinde barajların yapıldığı ve sulama kanallarının açıldığı tarım noktasında önemli hamlelerin başlatıldığı dönemlerdir. Bu sulama projeleri sayesinde Mısır'ın zirai üretimi rekor seviyelere ulaşmıştır. Sulama alanındaki bu olumlu çalışmalar sayesinde ekilebilir arazi oranı daha önceki dönemlere göre iki misline çıkarak kaliteli ürün elde edilmesi sağlanmıştır. Zirai ürünlerinin çiftçiden devlet eliyle toplanarak yabancı tüccarlara yüksek fiyatlara satılması Mısır'ın sanayi ürünleri noktasında da gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu

[82] Mehmet Akif Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", **DİA**, Tdv, Ankara 2003, c.28, s.232.
[83] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.269-270.
[84] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.272-273.

kapsamda Avrupa'dan ehil teknisyenler getirtilmek suretiyle verimli iş gücüne yönelik çabalar kısa sürede meyvesini vermeye başlamıştır. Ülkenin bu yüzyıldaki ithalat, ihracat rakamlarına bakıldığında ihracatın ithalata göre daha fazla olduğu hemen göze çarpacaktır. Bu artışın arka planında uygulanan tarım politikasının önemli bir katkısı olmuştur. Zira ithal mallarla ilgili tedbirler alınmak suretiyle ihracat bizzat devlet eliyle gerçekleştirilmiştir.[85]

Mısır'daki önemli sanayi gelişmelerinden bir diğeri de askerî alanda olmuştur. Özellikle silah sanayisi için gerekli olan hammadde arayışı başta demir olmak üzere genel anlamda madencilik alanında ciddi bir arayışı beraberinde getirmiştir. Bu arayışlar daha sonraki yıllarda tekstil sanayisi ile ilgili yatırımların yapılmasına önemli bir katkı sunmuştur. Kendi sanayi ürününü geliştirmeyi hedefleyen o günkü yönetim yerel sanayi ürünlerini destekleyip ithal ürünlere yasaklama getirmiştir. Bu sayede dışa bağımlılıktan kurtularak, yerel bir ekonomi anlayışı gelişmek suretiyle başarılı bir sanayi hamlesi gerçekleşmiştir.[86]

Muhammed Kadri Paşa döneminde ulaşım ve taşımacılık önemli ölçüde ivme kazanmıştır. Bu alanda yapılan yatırımların ülkeye iki türlü faydası vardı. Bu yolla hem Mısır'ın dış ticareti kolaylaşarak güçleniyor hem de uzak doğu ile Avrupa arasında yol güzergâhı olan Mısır'la iletişim gelişiyordu. Bu gelişimleri hızlandıran çalışmalar içerisinde geçiş kanallarının açılması ve demiryollarının inşası önemli bir role sahipti. Bu sayede ticari malların nakliyesi ile ilgili büyük kolaylıklar tüccarların bölgeye akın etmesine sebep oluyordu. Özellikle Nil sulama kanallarının deniz taşımacılığına uygun bir hale getirilmesinin katkısı büyüktü. Mısır'daki deniz taşımacılığının gelişmesiyle birlikte tarımsal ve ticarî alandaki büyüme gittikçe gelişmiş ve 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla ulaşım alanındaki rahatlama ciddi bir ticarî hareketlenmeye neden olmuştur.[87]

İlk Mısır Bankasının açıldığı Said Paşa dönemi, Avrupa bankacılık ve kredi sistemine geçişin de ilk adımlarını oluşturmaktaydı. Bankacılık sistemindeki bu hızlı gelişme 1870'lere gelindiğinde Avrupa'daki bankalarla telgraf çekimi üzerinden

[85] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.271-273.
[86] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.88.
[87] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.273-274.

iletişim sağlama ve bu sayede para alış veriş işlemlerinin yapılmasına imkân sağlamıştır.[88]

Bu anlatılan reformist mali politikalar sayesinde Mısır'ın yıllık geliri bu sayede kat kat artarak çoğalmıştır. Bu gelir artışı Mısır'da yatırıma dönüşmüş ve halkın zenginlik ve refah seviyesinin artmasına vesile olmuştur. Bu güçlü iktisadi durum İsmail Paşa'nın 1872 yılında elde ettiği imtiyazla serbest borçlanma yapmaya başlamasına kadar devam etmiştir. Bu plansız ve programsız borçlanmaların başlamasıyla birlikte Mısır ekonomisi kötü bir çöküşün eşiğine gelmiştir. Yersiz yatırımlarla birlikte, aşırı askeri personel giderleri ekonomik durumu içten içe çökertmiştir. Osmanlı devletinde görevli rütbelilere dağıtılan yüksek miktardaki rüşvetler ise İsmail Paşa döneminin ekonomide dibe vurmasına zemin hazırlamıştır. İç ve dış borçlanmalarla açığı kapatma çabaları fayda vermemiş, 1875 yılında alınan borçlar ödenemeyecek bir seviyeye ulaşınca İsmail Paşa, İngiltere'den yardım talep ederek Duyûn-i Umûmiye Sandığı'nı kurdurmuştur. Bu gelişmeler Mısır'da İsmail Paşa'nın tahttan indirilmesine ve nihayet işgal ile karşı karşıya kalması sonucuna götürmüştür.[89]

Sonuç olarak kadim Mısır kentinde Osmanlı himayesi, İngiltere'nin Mısır'ı işgali ile sona ermiştir. Osmanlı Devletinin pek çok açıdan mühim gelir kaynaklarından biri olan Mısır'ı yitirişi birçok menfi sonucun, değişimin ve takip edilen hatalı politikanın bir neticesidir. Ayrıca Mısır'da, hemen hemen tarihin bütün dönemlerinde otoriteden bağımsız bir devlet tesis etme düşünce ve mücadelesi ön plana çıkmıştır. Söz konusu hususun zuhur etmesinde, Mısır'ın coğrafi özellikleri, kaynak ve imkânları zikredilmeye değer bir amildir. Bilhassa tarım Mısır'a hâkim olanlara önemi yadsınamayacak derece büyük bir zenginlik biriktirme olanağı sunmuştur. İfade edilen zenginlik ve imkânları yek başına kullanmak ve bu servetten faydalanmak arzusunda olan Mısır valileri bağlı bulundukları otoriteyle mücadeleye girişmişlerdir. [90]

---

[88] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.169,274.
[89] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.274; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.89-90.
[90] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.340-341.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devletinin birçok alanda etkisini yitirmesi ve zayıflamasının aksine Mısır kendine yeten politikalarıyla ve iktisadi açıdan ortaya çıkan gelişmeleriyle birlikte Osmanlı'nın Mısır üzerindeki hâkimiyeti de zayıflamış ve Mısır bağımsız bir ülke gibi yönetilmeye başlanmıştır. Mısır, Osmanlı'nın bir vilayeti olarak temayüz ettiği andan itibaren birçok değişim, gelişim ve yeniliğin ana konumu olmuş, ayrıca Osmanlı Padişahlarının modern hayata uyum sağlama, çağa uygun hareket etme noktasında fiiliyata geçmelerine vesile olmuştur. Tabi ki zikredilen bu gelişmelerde, Mısır'da uzun yıllar hüküm süren ve bu coğrafyaya önemli hizmetlerde bulunan Mehmet Ali hanedanının önemli bir rolü bulunmaktadır. Mehmet Ali Paşa ile başlayıp ondan sonra gelen aile bireylerinin vasıtasıyla Mısır, kuvvetli ve otoriteden bağımsız bir konuma gelmiş ve bunun gerçekleşmesi için muhtelif politikalar takip edilmiştir. Mehmet Ali Paşa birçok meselede Batı eksenli düşünerek kararlarını alırken ondan sonra gelen Abbas Paşa bu konuda daha muhafazakâr davranmış hatta Batı karşıtı bir politika belirlemiştir. Kendi zamanında Hidiv unvanına layık görülen İsmail Paşa ise Avrupai yaşam stillerini ve Batı düşüncesini Mısır'da gerçekleştirmek üzere çalışmalar yaptırmış ve bu minvalde yapılan çalışmaları desteklemiştir. Mısır'da söz konusu değişim ve gelişmeler yaşanırken Osmanlı'dan ayrıcalıklar elde etme noktasında yapılan mülakatlar iki taraf arasında ki güveni zedelemiştir. Osmanlı'dan elde edilen bu ayrıcalıklar, Mehmet Ali Paşa döneminde askeri alanda karşı karşıya gelmek suretiyle ortaya çıkarken diğer dönemlerde Osmanlı ricaline verilen hediyeler vasıtasıyla kazanılmıştır. Söz konusu durumun XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin birçok alanda zayıflık yaşadığına örnek olacak niteliktedir. Tabi ki Osmanlı'nın Mısır'ı yitirmesinin tek nedeni bu zayıflığın sonucu değildir. Mısır'ın yönetim ve idaresi anlamında özellikle II. Mahmut ile başlayan yanlış politika ve bu politikaya binaen II. Mahmut'un Mısır'da kontrolü sağlamak amacıyla yabancı devletlerin desteğini talep etmesiyle birlikte konuyla herhangi bir alakası olmayan Avrupa devletlerinin meseleye müdahil olması sonucu bu durumu hazırlamıştır.[91]

[91] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.340-342; Süleyman Kızıltoprak, "**Mısır'ın İngiltere Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Diplomasi Mücadelesi: 1882-1887**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", MÜSBE, İstanbul 2001), s.21 vd.

Bölge üzerinde planları bulunan Avrupalı devletler tüm bu gelişmeleri hesaba katarak plan ve programlarını yeniden düzenlemişlerdir. Nitekim *1878 Berlin Kongresi* ile birlikte İngiltere bariz bir biçimde söz konusu bölge üzerindeki siyasi planlarını değiştirerek Akdeniz'deki kontrolü tamamen elde edebilmek için 1882 yılında Mısır'ı işgal etmiştir. İfade edilen dönemde Osmanlı'nın başında olan II. Abdülhamit'in ortaya koyduğu dışarıda icra edilecek siyaset iki muhtelif cihette ilerlemiştir. İlk politikaya binaen Osmanlı Devleti'nin amacı, Mısır'ın dahili problemlerini ecnebilerin etkisinden muhafaza ederek, Mısırla uzlaşıyı sağlamak münasebetiyle bölgedeki mevcut menfaatlerini korumaktı. İzlenen ikinci politikaya baktığımızda; II. Abdülhamit, Batıya karşı oluşabilecek askeri düzlemde her türlü müdahaleye karşı çıkmıştır. Ancak ortam öyle bir hale gelmişti ki askeri müdahalenin yapılmaması durumunda Osmanlı'nın çıkar ve menfaatlerini muhafaza etmesi neredeyse imkânsız vaziyet almıştı. Nitekim söz konusu politikanın başarılı olamamasının nedenlerinden biri de İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesinin öncesinde zuhur eden milliyetçilik benzeri Arabi hareketine yönelik kesin ve tutarlı bir siyaset izlenmemiş olması da mevcuttur. Arabi hareketinde İngiltere ve Fransa gibi devletler olaya müdahil olmuşlar ve olayı büyüten bir tavır ortaya koymuşlardır. Osmanlı özellikle Batılı ülkelerin söz konusu durumdaki politikalarını idrak etmesine rağmen bu probleme dayalı olarak icra ettiği kadim dahili siyaset uygulamaları fayda vermemiştir.[92]

XIX. yüzyılda Batı ile girişilen münasebetlerle birlikte iktisadi ve yönetimsel değişimler, Mısır halkının yaşamını etkisi altına almıştır. Fakat kadim aile yapısı, dini anlamda vuku bulan ihtilaflar ve kadının toplumdaki yeri değişikliğe uğramamıştır. Mısır'da sanayi toplumu yapısı ve düşüncesi tam manasıyla oturmamıştır. Ancak Mısır toplumunun sosyal ve iktisadi yapısında loncaların ve köleliğin ortadan kalkması gibi önemli değişimlerde yaşanmıştır. Söz konusu değişimlerin ekseriyeti XIX. yüzyılın son 20 yılında vuku bulmuştur.[93]

[92] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.341-342.
[93] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.343.

İfade edildiği üzere Mısır'da gerçekleşen söz konusu gelişim ve değişimlerin yaşandığı XIX. yüzyıl içerisinde Kadri Paşa'nın yaşadığı 1821-1886 yıllarında etkin bir rolü bulunmaktadır.

1.3. MUHAMMED KADRİ PAŞA'NIN YAŞADIĞI DÖNEMDE MISIR'DA KANUNLAŞTIRMA HAREKETLERİNİN SEBEPLERİ VE KAYNAKLARI

1.3.1. Ana Hatlarıyla Kanunlaştırma Kavramı

Kanunlaştırma nosyonu, genel ve özel olmak üzere iki anlamda kullanılmaktadır. Genel anlamda kanunlaştırma; kurallar koyma bir bakıma kanun yapma faaliyetidir.[94] Bu yöntem Arapça'da taknîn, İngilizce'de ise legislation olarak ifade edilir. Özel anlamda kanunlaştırma ise; *"Dağınık bir halde mevcut olan yazılı veya yazısız bütün hukuk kurallarının devlet gibi müesses bir otorite tarafından sistemli bir şekilde bir araya getirilmesi"* şeklinde tanımlanmıştır.[95] Bu yöntem ise Arapça "Tedvîn", İngilizce "Codification" kavramlarıyla ifade edilmiştir.

1.3.2. Kanunlaştırma Hareketinin Temel Hedefleri

Hukuk tarihi boyunca meydana gelen kanunlaştırma hareketlerinin en önemli gayesi yeni ve insicamı haiz bir hukuk sistemi oluşturmaktır. Zamanın ilerlemesiyle birlikte gelişen ve değişen şartlar nedeniyle hukukun da bir takım değişimler geçirmesi olağandır. Zamana ve şartlara uygun hukuk kurallarının ihdas edilmesi gerçeği kanunlaştırma faaliyetlerinin ortak amacı olarak ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda ifade ettiğimiz değişimlere direnerek veya bu değişimle birlikte gelişmelere ayak uydurarak mevcut hukuk sistemini tadil etme, düzenleme ve yenileme anlayışı da kanunlaştırma faaliyetinin bir başka temel hedefi olarak dikkat çekmektedir.[96]

Ülkede bazı sebeplere binaen geçerli olan farklı hukuk sistemlerini, toplumu kuşatan ve bütün farklılıklara cevap veren tek bir hukuk sistemi altında toplamaya

---

[94] İbrahim Kâfi Dönmez, "İslam Hukukunda Müctehidin Nasslar Karşısındaki Durumu ile Modern Durumlarda Hâkimin Kanun Karşısındaki Durumu Arasında Bir Mukayese", **MÜİFD**, sayı 4, s.23.

[95] Muhammed Tayyib Kılıç, "**İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", AÜSBE, Ankara 2008), s.217.

[96] Kılıç, "**İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu**", s. 42.

yönelik yapılan çalışmalar da kanunlaştırma faaliyetinin amaçları arasında sayılmıştır. Ayrıca toplumda muhtelif hukuk kaidelerinin geçerli olması karmaşa ve kaosa hazır bir toplum yapısına neden olabilmektedir. Tam bu noktada kanunlaştırma hareketleri, hukukî karışıklığın neden olabileceği sıkıntıların önüne geçmeyi ve hukuk düzenine güveni sağlamayı hedeflemiştir.[97]

1.3.3. Kanunlaştırma Hareketinin Temel Sebepleri

Kanunlaştırma faaliyetinin en önemli sebebi dağınık hukuk kaidelerinin tek bir çatı altında toplanarak hukukî birliğin sağlanması ve kanunların uygulanmasındaki ikiliği kaldırma düşüncesidir. Hukukî farklılıkların yol açabileceği sıkıntıları kaldırmayı gaye edinen bu düşünce hemen hemen bütün kanunlaştırma faaliyetlerinin nedeni olmuştur. Aynı zamanda söz konusu hukukî birliğin sağlanması sonucu devletin gücünün daha da belirgin hale gelme çabası kanunlaştırmanın bir başka nedeni olarak sayılmıştır.[98]

İktisadi faaliyetlerin gelişmesiyle birlikte sosyal hayatta yaşanan değişimler, Avrupa'da neşet eden Rasyonalizm ile Liberalizm gibi düşüncelerin etkisi, modern ve sistematik hukuk ilminin gelişmesi ve Fransız ihtilâli sonrası dünyayı etkisi altına alan ulusçuluk düşüncesinin, hukuka yansıması sonucu hukukun millileştirilmesi gibi nedenler kanunlaştırma faaliyetinin başlıca nedenleri arasında sayılmaktadır.[99]

1.3.4. Mısır Kanunlaştırmalarının Sebepleri

Kanunlaştırma faaliyetinin genel nedenleriyle ilgili yukarıda aktarılan özet malumata ek olarak, her ülkede olduğu gibi Mısır'da da kanunlaştırma faaliyetlerini etkileyen bir takım özel hususlar mevcuttur. Kanunlaştırmaları etkileyen bu özel hususlar özellikle ülkelerin siyasi ve sosyal olgularına göre değişiklik arz etmektedir. Bu başlık altında söz konusu özel nedenleri hülasa edeceğiz.

---

[97] Kılıç, "**İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu**", s. 43.
[98] Kılıç, "**İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu**", s. 44-45.
[99] Kılıç, "**İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu**", s. 46-48.

4.1. Fransız İşgali

1798 yılında gerçekleşen Fransız işgali Mısır'ın Batıyla bizzat tanıştığı zamandır. Bu işgal üç yıl sürmesine rağmen Mısır'ın fikir dünyasına, Mısır idarecilerine ve halkına önemli ölçüde tesir etmiştir. Özelde Fransız genelde Batı siyaseti ve kültürü bu işgalle birlikte Mısır'da hissedilmiştir. Mısır yöneticilerinden özellikle Mehmet Ali Paşa Fransızlarla iyi ilişkiler kurmuş ve onlardan büyük destek almıştır. Fransızlara olan hayranlığını her fırsatta ifade eden Mehmet Ali Paşa, yurt dışına gönderilmesi planlanan öğrencileri dahi Fransız diplomatlarla yaptığı istişareler sonucu Fransa'ya göndermiştir.[100]

Fransız işgali ile başlayan Batı hayranlık duygusu, Mısır kanunlaştırmalarında da kendini göstermiştir. Nitekim kanunlaştırma faaliyetlerinde Fransa ve Fransa'nın kanunları model olarak alınmıştır. Mısır, hâkimiyeti altında bulunduğu Osmanlı Devleti ile kanunlaştırma alanında bir araya gelmemiş Osmanlı'da gerçekleşen kanun mecmualarına itibar etmemiştir. Fransa'dan iktibas edilen kanunları tercümeye başlayan Mısır, hukukî yaşamını önemli ölçüde Batıya endekslemiştir.

4.2. Eğitim İçin Batıya Gönderilen Öğrencilerin Tesirleri

Mısır valisi Mehmet Ali Paşa kendi döneminde eğitime verdiği destek ve katkılarla bilinmektedir. Kendi ailesinden bireylerin de yer aldığı öğrencileri Batıya eğitim içim gönderen Mehmet Ali Paşa'nın bu hamlesi ülkesinde ortaya çıkacak gelişim ve değişimlerin ön ayaklarından biridir. Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, Batı kültürüne vakıf olarak Avrupai hayatı iyi analiz ederek ülkelerine dönmüş ve önemli görevleri üstlenmişlerdir. Bu öğrenciler kendilerine tevdi edilen görevlerde modern ve kapsamlı birçok yeniliğe ışık tutmuşlardır. Özellikle Hukuk alanında Fransa'ya gönderilen öğrenciler vasıtasıyla bir takım yenilikler ve değişimler yaşanmıştır. Fransız kanunları bu öğrenciler vasıtasıyla dönemin idarecilerine tanıtılarak olurları alınmış ve söz konusu kanunlar Arapçaya tercüme edilmek suretiyle istifade edilmiştir. Aynı zamanda eğitim için Batıya gönderilen öğrenciler birikimlerini yansıtma noktasında okul ve medreselerde derslere katılmışlardır.

[100] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.139-141.

Medresetü'l Elsun gibi Mısır düşünce dünyasına ve Mısır'ın hukukî, tarihi ve edebi hayatına önemli ölçüde tesir eden yabancı diller okulu kimliğiyle maruf olan bu okulun fikri temelleri ve değerli çalışmaları Batıya gönderilen ifade ettiğimiz öğrenciler vasıtasıyla olmuştur.[101]

4.3. Batılı Ülkelerin Baskısı

Batılı ülkelerin Mısır'daki kanunlaştırma hareketlerine vasıtasız bir şekilde baskısı olmamakla birlikte, gelişmiş ve kendisini dünyaya kabul ettirmiş ülkelerin artılarını iktibas etme düşüncesi Mısır gibi ülkelerde kendini göstermiştir. Nitekim yukarıda da geçtiği gibi modern hukuk alanında ilerleyen ve değerli çalışmalar ortaya konan Fransa'dan birçok kanun alınmış ve Arapçaya tercüme edilmiştir.[102]

Batılı ülkeler Mısır'da yaşayan veya Mısır ile ticari sahada ikili ilişkiye giren vatandaşlarının haklarını arama ve savunma noktasında Mısır'ın hukukî düzenini baskı altına alması, etkilemesi de yadsınamayan bir gerçektir. Ayrıca Batılı ülkeler Mısır'ın hukukî düzenine en belirgin etkiyi karma mahkemelerin kurulması ve faaliyet alanlarının belirlenmesinde yapmıştır.[103]

4.4. Hukuksal İhtiyaç

Kanunlaştırma faaliyetinin temel sebeplerinden biri olarak temayüz eden hukukî istikrar ve yargı birliği düşüncesi XIX. yüzyıl kanunlaştırmalarının oluşmasında asıl gaye olarak ortaya çıkmaktadır. Hâkimlerin farklı hükümler vermesi, bölgeden bölgeye hükümlerde gözlenen değişiklikler dönemin başlıca problemleri arasında sayılmaktadır. Söz konusu problemler ülkede adalete olan güveni sorgular hale getirmekte, halk arasında karmaşaya mahal vermektedir. Yönetimden halka bireylerin kanunsuz işler yapmasını tetikleyen bu durumun halli için yapılan çalışmalardan en önemlisi belki de kanunlaştırmalardır. Kanunlaştırmanın hedeflerinden biride ifade ettiğimiz sıkıntıları çözme noktasında çalışma yapmaktır.

---

[101] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.141-144.
[102] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.144.
[103] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.145.

4.5. Ekonomik Gelişmeler

Değişim ve gelişimin başlıca aktörlerinden sayılan ekonomi Avrupa'da peyda olan Sanayi Devrimi sonucu tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Mısır'da bu devrimden nasibini alarak ülke ekonomisine katkı sağlayacak faktörlere yönelmiştir. Gelişen iktisadi hayatla birlikte ortaya çıkan problemlerin çözümü hususu kanunlaştırmayı doğuran nedenlerdendir. Mısır ziraat ve tarım alanında gelişim gösteren bir ülke olarak ön plana çıkarken zuhur eden hukukî sıkıntıların hafife alınmaması gerektiği düşüncesi yeni modern kanunların ihdas edilmesi fikrini güçlendirmiştir. Nitekim *"Mehmet Ali Paşa döneminde hazırlanan kanunların arka planı dikkatlice incelendiğinde söz konusu hukukî reformların aslında ziraî hayatta yaşanan değişikliklere ayak uydurmak için yapılan düzenlemeler olduğu görülecektir."*[104]

4.6. Osmanlı Devletin Güç Kaybetmesi

Mısır her ne kadar etkisi çok az olsa dahi Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti konumundadır. Hâkimiyeti altında bulunduğu Osmanlı'nın ancak kendine yeter halde olması ve güçsüz düşmesi Mısır'ı hem iç hem de dış ilişkilerde bağımsız bir devlet gibi hareket etme noktasına getirmiştir. Osmanlı Devleti Mısır'ın bu durumundan rahatsız olmasına rağmen etkili tedbirler alamamış, her seferinde daha fazla imtiyazla Mısır'ı alınması gereken önlemlerden geri bırakmıştır. Osmanlı'nın bu tutum ve Mısır'a dikkat etme zayıflığı Mısır'da kendi başına yapılan değişimleri tetiklemiştir. Osmanlıda var olan veya hazırlanan kanunları alıntılamayan Mısır kendi kanun mecmualarını kendisi oluşturacak şekilde çalışmalara girişerek kanunlaştırma hareketlerini Osmanlı'dan bağımsız halde icra etmeye yönelmiştir.[105]

1.3.5. Mısır Kanunlaştırmalarının Kaynakları

Mısır kanunlaştırmalarının kaynaklarına baktığımızda; Fransız kanunları, Fransa dışındaki diğer Avrupa devletlerinin kanunları, Osmanlı kanunları, şer'i

[104] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.148.
[105] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.149-151.

hukuk, örf ve adetler ön plana çıkmaktadır.[106] Söz konusu kaynaklar Mısır'ın kanunlarının ihdas edilme aşamasında ve var olan mecmuaların düzeltilmesinde kullanılmıştır.

Fransa kanunları daha öncede birçok defa zikredildiği gibi Mısır'ın kanun boşluğunun doldurulması anlamında en önemli kaynaktır. Fransız kanunnamelerinin özellikle de Fransa medeni kanunun tercümesi hem o dönemdeki kanun açığını kapatmak üzere hem de sonrasında ortaya konacak kanun çalışmalarına örneklik etmesi bakımından ilk sırada zikredilmeye değerdir.

Fransa'nın dışında kalan bazı Avrupa ülkeleri de Mısır'ın kanunlaştırma faaliyetine etki etmiştir. Örneğin İtalya medeni kanunundan, Karma ve Yerel medeni kanunların hazırlanması sırasında istifa edilmiştir. Ayrıca Belçika medeni kanunundan da Karma medeni kanunlar için bir takım iktibaslar yapılmıştır.[107]

Mısır her ne kadar Osmanlı'dan bağımsız bir yargı sistemi oluşturmaya çalışmış olsa da bazı noktalarda Osmanlı'nın değerli tecrübelerinden yararlanmış ve Osmanlı'nın hazırlamış olduğu kanun mecmularından da istifade etmiştir.[108]

Şer'i hukuk vahye dayanması ve Müslüman mirası olması hasebiyle Mısır'da istifade edilen ve değer verilen bir kaynak olarak göze çarpmaktadır. Nitekim çalışma konumuz olan Muhammed Kadri Paşa Mısır kanunları üzerine süratle çalışma yapılan bir dönemde şer'i mahkemelerde kullanılmak üzere İslâm hukukuna dayalı pek değerli üç eser kaleme almıştır. Söz konusu eserler; aile, şahıs aile miras konularını kapsayan *el-Ahkâmü'ş-Şer'iyye fil-Ahvâli'ş-Şahsiyye*, eşya ve borçlar hukukunu ihtiva eden *Mürşidü'l-Hayrân ilâ Ma'rifeti Ahvâli'l-İnsan* ve vakıf hukukuna ayrılan *Kânûnü'l-'Adl ve'l-İnsâf li'l-Kazâi 'alâ Müşkilâti'l-Evkâf* adlı eserlerdir. Zikredilen eserler resmi kanun sıfatıyla yürürlüğe konulmamasına rağmen Mısırda ve birçok ülkede resmi kanun gibi istifade edilmiştir.

Sadece Mısır kanunlaştırmalarının değil belki de hukukun kaynağı sayılabilecek örf ve adetler, kanunların oluşturulmasında başvurulan ve başvurulması

[106] Ayrıntılı bilgi için bkz. Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.151-158.
[107] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.154-155.
[108] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.156.

gereken önemli hususlardır. Geleneğin insan ve toplum üzerindeki etkileri değerlendirildiğinde önemi daha fazla anlaşılacak olan örf ve adetlere Mısır kanunlaştırmalarında özellikle Yerel medeni kanunun hazırlanmasında başvurulmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED KADRİ PAŞA'NIN HAYATI VE ESERLERİ

Bu bölüm altında önce Muhammed Kadri Paşa'nın hal tercümesini ilmi kişiliğini, görevlerini ve hukukî katkılarını ele alacağız. Sonrasında ise tespit edebildiğimiz bütün eserlerine yer vereceğiz. Alanımızla ilgili olması münasebetiyle Şer'i ahkâma dayalı eserleri ayrıntılarıyla işleyeceğiz.

2.1. MUHAMMED KADRİ PAŞA'NIN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

2.1.1. Kadri Paşa'nın Doğumu ve Eğitim Yılları

"Mısır'ın coğrafi durumu öteden beri, sınırlarının belirlenmesinde olduğu kadar dâhili bölgelerinin taksimatında da etkili olmuştur. Coğrafi özelikler Mısır'ı doğal olarak ikiye ayırmıştır. Böylece Mısır, esas itibariyle kuzeyde "Aşağı Mısır" ve güneyde "Yukarı Mısır" diye bilinen iki ana bölgeye ayrılmış olup, bu bölgeler arasında Kahire şehri bulunmaktadır. Aşağı Mısır aynı zamanda "el-Vechü'l-Bahri" ve Yukarı Mısır "el-Vechü'l-Kıbli" olarak da anılmaktadır. Aşağı Mısır, Nil'in iki kolu arasında Garbiyye ve Menufiyye, Delta'nın doğu tarafından Sina çölüne kadar uzanan Şarkıyye, Delta'nın batısından Sahra'ya kadar uzanan Buhayra adıyla üç kısma ayrılırdı. Yukarı Mısır'da ise Kahire'nin güneyinden Nubya'ya kadar Nil üzerinde uzayan ve "Said" adıyla bilinen büyük bir bölge yer almaktaydı."[109]

Mısırlı bir anne ile Anadolu'dan göç etmiş bir babanın çocuğu olan Kadri Paşa 1237'de (1821-22) Mısırlılar tarafından "Said" diye isimlendirilen örf ve adetlerine sıkıca bağlı olan Mısır'ın "Mellevî" olarak bilinen yukarı kesiminde

[109] Özer, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", s.44; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.90-91; Muhammed Hüseyin Heykel, **Terâcimu Mısriyye ve Garbiye**, Hindâvî, Kahire 2014, s.72.

dünyaya geldi.[110] Muhammed Kadri Paşa'nın baba tarafı aslen Vezirköprü'dendir. Nitekim Kadri Paşa'nın dedesi Anadolu yer alan Vezirköprü'de vali olarak görev yapmış çevresinde kısa zamanda tanınarak sevilmiştir. Aynı zamanda Muhammed Kadri Paşa'nın babası, Kadri Ağa Vezirköprü'nün tanınmış kimselerinden olup Mellevî'de hâkimlik vazifesini üstlenmiştir.[111] Muhammed Kadri Paşa'nın isminin Hidiv İsmail tarafından verildiği de iddia edilmiştir.[112]

İlköğrenimini Mellevî'de tamamlayan Muhammed Kadri Paşa Kahire'de bulunan, Rifâa Râfi' et-Tahtâvî'nin idareciliğini yaptığı yabancı diller üzerine ihtisas sağlayan Medresetü'l-Elsun'e başlayarak bu okulda Fransızca öğrendi. Medresetü'l-Elsun'deki derslerini tamamlayan Kadri Paşa Mısır kanunlaştırmalarında çok büyük etkisi olan ve Mısır'da istifade edilen Fransız kanunlarının neredeyse tamamının çeviri çalışmasının yapıldığı güzide bir kurum olan Medresetü'l-Elsun'da yardımcı mütercim görevinde bulundu. Kadri Paşa Maliye Nezâretin'de görev yaptığı esnada dahi tercüme çalışmalarını aksatmadı. Bu sırada hukuka olan ilgisi onu Ezher Üniversitesinde İslâm hukuku alanında ders almaya yönelterek, arkadaşı Şeyh Muhammed Hammaş ile birlikte Ezher'de İslâmi ilimler derslerine iştirak etti.[113]

Mısır'da hukuk alanında Mehmet Ali Paşa zamanında başlayan batılılaşma çabalarının devamı sadedinde, Hidiv İsmail Paşa döneminde belli başlı Fransız kanunlarının Fransızcadan Arapçaya çevrileri yapılırken, Fransız Ceza Kanununun tercümesini yapmak üzere Hidiv tarafından Muhammed Kadri Paşa bu iş için bizzat görevlendirildi.[114] Kadri Paşa üstlendiği Fransız Ceza Kanununun tercümesi işini kısa zaman zarfında tamamlayarak bu konudaki becerisini gösterdi. Onun bu görevi başarıyla tamamlaması devlet erkânı nezdinde itibar görmesine vesile oldu. Ayrıca Kadri Paşa'nın Fransız diline olan üstün hâkimiyeti sonucu karma mahkemelerinin (el-Mehâkimu'l-Muhtelita) kanunlarının Fransızcadan Arapçaya tercümesini yapma

---

[110] Abdülmunʿim Şümeys, **ʿUzamâu min Mısr**, Dârü'l-Maʿârif, Kahire t.y., s.79; Hayreddin ez-Zirikli, **el-Aʻlam**, Darü'l-İlmi'l-Melayîn, Beyrut 2002, c.7,s.10; Ömer Rızâ Kehhâle, **Muʻcemü'l-Müellifîn**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993, c.3,s.600-601.

[111] Tevfîk İskarûs, "Muhammed Kadri Paşa", **Aʻlâmu'n-Nahdati'l-Hadîse**, (221-229), Dâru'l-Hamra', Beyrut 1991, s.221; Zeki Muhammed Mücahid, **el-Aʻlâmü'ş-Şarkiyye**, Dârü'l-Ğarb el-İslamî, Beyrut 1994, s.114.

[112] Şümeys, **ʿUzamâu min Mısr**, s.79.

[113] İskarûs, "Muhammed Kadri Paşa", s.222.

[114] İskarûs, "Muhammed Kadri Paşa", s.227; Mehmet Akif Aydın, "Muhammed Kadri Paşa", **DİA**, Tdv, İstanbul 2005, c.30, s.546.

görevini tek başına üstlenmesine dair iddialar da mevcuttur.[115] Ancak bu iddiayı tespitlerimiz özelinde değerlendirdiğimiz de Kadri Paşa'nın söz konusu tercümeleri bizzat değil de karma mahkemelerin kanunlarının tercüme edildiği komisyona katılarak katkı sunmasına dair tespitlerin daha doğru olduğunu düşünmekteyiz.[116]

Tam manasıyla hukuk tahsili görmemiş olmakla birlikte bu tür faaliyetleriyle tanınan ve nam salan Muhammed Kadri Paşa, döneminin en önemli mevkii olan karma istinaf mahkemesi müsteşarlığına getirilmiştir. 1882 yılındaki Urâbî Paşa isyanının ardından Hidiv Tevfik Paşa döneminde kurulan Şerif Paşa hükümetinde Adliye nâzırı, olmuştur. Sonrasında dördüncü Şerif Paşa hükümetinde önce Maarif, ardından tekrar Veziru'l-Hakkaniyye ismiyle maruf olan Adliye Nâzırlığı görevine tekrar atanarak bu görevlerini eksiksiz bir şekilde hakkaniyete uygun olarak ifa etmiştir.[117]

İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu Suriye'de yönetimi ele geçirince Şerif Paşa Şam'a vali olarak atanmıştı. Şerif Paşa Kadri Paşa'nın engin tecrübesinden istifade etmek için onu kâtip olarak yanına aldı. Şam'da bir müddet bu görevi yürüten Kadri Paşa oradan İstanbul'a gidip bir sürede orada kaldı. İstanbul günleri esnasında birçok devlet erkânıyla tanışmış ve onların sevgisini kazanmıştı. Bir müddet sonra tekrar Kahire'ye dönerek, Mustafa Fâzıl Paşa'nın kurmuş olduğu Medresesinde Arapça ve Türkçe hocalığı yaptı. Daha sonra Maliye Bakanlığı'nda baş mütercim olarak göreve başlamış ardından 1863-1879 yılları arasında Mısır'ı yöneten Hidiv İsmail Paşa tarafından oğlunun eğitimini üstlenmiştir. Hidiv'in oğluna başta Fransızca olmak üzere, Arap edebiyatının inceliklerini de öğretti. Bir dönem Dışişleri Bakanlığı'nda tercüme kalemi reisi olarak da görev yaptı.[118]

Kadri Paşa, Şer'iyye mahkemelerinin yanı sıra Batılılaşma akımının etkisiyle kurulan mahkemelerin kanunlarını hazırlama komisyonlarında bizzat iştirak ederek önemli katkılarda bulundu. Bu arada Fransa'dan iktibas edilen kanun hükümlerinin meşruiyet sorununa katkıda bulunmak üzere, bu kanunda yer alan hükümlerin İslâm

[115] Bakkaloğlu, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa…", s.57.
[116] İskarûs, "Muhammed Kadri Paşa", s.227.
[117] Aydın, "Muhammed Kadri Paşa", c.30, s.546.
[118] İskarûs, "Muhammed Kadri Paşa", s.223; Aydın, "Muhammed Kadri Paşa", c.30, s.546.

Hukuku hükümleriyle uzlaştırılması amacıyla çalışmalar yaptı.[119] Ayrıca Fransız medenî kanununun (Code Civil) tercümesinde de Rifâa Bey ve komisyona büyük katkı sağlamıştır.

Muhammed Kadri Paşa Adliye Nâzırlığı görevini icra ettiği esnada el-Mehakimü'l-Ehliyye ile ilgili kanun taslaklarının hazırlanmasında çok önemli bir görevi ifa ederek, özellikle Mısır medeni, ticaret ve ceza muhakemeleri kanunlarının hazırlanmasında içinden çıkılamaz girift bazı konuların vuzuha kavuşturulmasında bizzat etkili olmuş ve bu çerçevede önemli bir görevi yerine getirmiştir. Bütün bu çalışmalarıyla birlikte yılmadan ve usanmadan Mısır'ın ilk anayasasının hazırlanması çalışmalarına da iştirak etmiştir.[120]

Emekliye ayrıldıktan sonraki bütün zamanını, İslâm Hukukunun kanunlaştırılması çalışmalarına tahsis eden Muhammed Kadri Paşa sadece Mısır'da değil aynı zamanda bağlı olduğu Osmanlı Devletinin kanunlaştırma çalışmalarına da bir nebze dahi olsa katkı sağlamıştır. Nitekim Bazı kaynaklarda kendisinin, Sultan Abdülaziz zamanında Osmanlı Devleti için hazırlanmakta olan Kanun-i Esasi'nin gözden geçirilmesi noktasında katkıda bulunduğu bilgisi yer almaktadır.[121]

Arkadaşları Kadri Paşa'dan bahsederlerken onun ne kadar ince ruhlu ve çalışkan olduğunu ifade ederler. Vatansever kişiliğiyle ön plana çıkan Kadri Paşa ilmi araştırmalara olan bağlılığı ve ciddiyetiyle tanınmıştır. Hayatı boyunca ilmi kişiliğinin verdiği heyecanla vakar ve tevazu içerisinde etrafında cereyan eden olaylara duyarlı ve problemlerin çözümü noktasında gayretli bir ömür sürdürmeyi bilmiştir. Uzun yaz geceleri çoğu zaman kitaplarıyla sabahladığını, zamanın çalkantılı hengâmesine kapılmadan ilmi seviyesini yükseltme arzusu onu birçok kimse nezdinde güvenilir ve itibar sahibi kılmıştır. İyi bir ney çalıcısı da olan Kadri Paşa duygu yüklü sözleriyle de çevresini etkilemeyi bilmiştir. Musikiye olan merakı

[119] İskarûs, "Muhammed Kadri Paşa", s.227,228. Söz konusu çalışmalar Muhammed Kadri Paşa'nın eserlerinin incelendiği bölümde ele alınmıştır.
[120] Aydın, "Muhammed Kadri Paşa", c.30, s.546.
[121] Mücahid, **el-Aʿlâmü'ş-Şarkiyye**, s.114; İskarûs, "Muhammed Kadri Paşa", s.224.

sık sık arkadaşlarıyla bir araya gelip hicazkâr güfteler temalarında toplanmalarını sağlamıştır.[122]

2.1.2. Kadri Paşa'nın İlmi Kişiliği

1826 yılında Mösyö Cumâr'ın başkanlığında Mısır'dan Paris'e 44 öğrenci gönderildiğini ve bu öğrencilerin modern bir eğitim almaları sağlandığını ifade emiştik. Aynı zamanda 1848 yılında da değişik Avrupa devletlerine 300'e yakın burslu öğrenci gönderilmiştir. Avrupa'ya giden bu başarılı ve zeki öğrenciler kısa zamanda Avrupa kültürünü iyi kavramış öğrenciler olarak Mısır'a döndüklerinde başta idarî görevler olmak üzere, hukuk, dil ve edebiyat alanlarında kendi toplumlarına ciddi katkılar sunmuşlardır.[123] Muhammed Kadri Paşa da bu başarılı öğrencilerdendir. Bir yönüyle Ezher'de eğitim görmüş ve o dönemin büyük âlimlerinden istifade ederek İslâm şeriatı alanında ciddi bir birikim elde etmişti. Diğer yönüyle de Yabancı dillere olan vukûfiyetine binaen yabancı, bilhassa Fransız kanunları hakkında kapsamlı bir malumat sahibi olmuştu. Bu iki farklı kültürün kazandırdığı derin ilmi ufuk başarılı çalışmalar yapmasına vesile olmuştur.[124]

Kadri Paşa çalışma yaptığı edebiyat, ziraat ve coğrafya alanlarından öte hukuk alanında ön plana çıkmıştır. Siyasi dalgalanmaların yaşandığı bu dönemlerde siyasi saplantılar içerisinde bulunmadan adalet ölçülerini esas alan hukuksal çalışmalarıyla tanınmıştır. Onun ilmi kişiliği ilkeli, çalışkan ve üretken olmasıyla belirginleşmiştir.

Kadri Paşa hukuksal alandaki çalışmalarına ilmi tecrübesini aktarırken izlediği yol, bir edebi şiirdeki doğru ve yanlış ifadeler cihetiyle meseleye bakmamıştır. Onun dikkat ettiği asıl perspektif, kişinin ölüm ile kalım arasındaki ince bir çizgide bulunduğu kanuni belirlemelerden geçen önemli bir görev bilincidir. Zira Kadri Paşa Medresetü'l-Elsun'deki eğitim yıllarından beri hukuksal alana duyduğu merak adaletin tecelli etmesi yönündeki hassasiyetini artırarak, onda ciddi anlamda

[122] İskarûs, "Muhammed Kadri Paşa", s.224.
[123] Karal, **Osmanlı Tarihi**, c.5, s.127-128; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.71.
[124] Şümeys, **'Uzamâu min Mısr**, s.79-81.

hakkaniyet ölçüsüne hizmet etme arzusunu geliştirmiştir.[125] Bu bağlamda Kadri Paşa'nın en önemli hizmeti, Hanefi Mezhebi çerçevesinde, İslâm Hukukunun zenginliğini toplumun problemlerine çözüm olacak tarzda değişen şartlara intibak ettirerek, İslâm şeriatının her dönem ve şerait içerisinde uygulanabilirliğini ortaya koymuş olmasıdır.

Mehmet Ali Paşa zamanında daha önce de değinildiği üzere Bulak matbaası kurulmuş ve yeni okullarda okutulmak üzere modern kitaplar basılmıştır. Ayrıca matbaa vasıtasıyla Arapça, Farsça, Türkçe kıymetli eserler basılarak ilgililerin istifadesine sunulmuştur. İfade edilenlerle birlikte ayrıca Rıfâa Râfi' et- Tahtâvî'nin rehberliğinde Arapça ve Türkçe dilleriyle birlikte yayınlanan el-Vekayi'el- Mısriyye isimli resmî bir gazetenin yayınına da başlanmıştır. Medresetü'l-Elsun gibi gerek dil öğretimi gerekse tarih, edebiyat, hukuk tahsili noktasında Mısır kültür ve ilmi birikimine büyük katkılar sağlayan bu okul da dönemin en önemli gelişmelerindendir. Söz konusu tüm gelişmeler Muhammed Kadri Paşa'nın istifade ettiği veya katkı sunduğu gelişmelerdir. Nitekim Medresetü'l-Elsun'de yetişen Kadri Paşa okulun önemli öğrencilerinden biridir. Bu okuldaki öğrenciler farklı alanlarda ilim halkaları oluşturarak faaliyetlerini artırma çabası içerisine girmişlerdir. Oluşturdukları tercüme dairesinde kurdukları bir ekip vasıtasıyla Fransız kanunlarının Arapçaya tercümesini sağlamışlardır. Tabi ki bu görevlere getirilen Kadri paşa gibi başarılı kimseler hem İslâm fıkhının ıstılahlarını hem de Fransızcayı çok iyi bilmeleri gerekmekteydi.

Belirtildiği üzere Muhammed Kadri Paşa'nın dillere özellikle de Fransızca ve Arapçaya olan hâkimiyeti kendisini dilin önemini gerektirecek alanlara yoğunlaşmaya yöneltmiştir. Nitekim Fransızca kanunların Arapçaya tercümesinde önemli katkılarda bulunduğunu ifade etmiştik. Ayrıca Fransızca-Arapça sözlüklerde hazırlayan Kadri Paşa, çalışmamızdaki ana hedefimiz olan şer'i mahkemelerde uygulanmak üzere hazırlanan, Hanefi mezhebinin racih görüşlerini topladığı eserleriyle temayüz etmiştir. Eserlerinin ele alındığı bölümde detaylarıyla üzerinde durulacağı üzere Kadri Paşa'nın eserleri önemli incelikler barındırmaktadır. Bütün bu katkılarıyla birlikte Muhammed Kadri Paşa'nın bu denli ön plana çıkmasının

[125] Şümeys, **'Uzamâu min Mısr**, s.80.

arkasında kanaatimizce kendisinin hem modern hukuk alanında yetkinleşip yabancı kanunların usul ve içeriğine vakıf olması hem de klasik fıkıh mirası olarak nitelenen Hanefi doktrinini yine aynı modern kanun formatında sunmasından kaynaklanmaktadır.

2.1.3. Muhammed Kadri Paşa'nın Vefatı

Vaktinin çoğunu ilmi çalışmalara adayan Kadri Paşa son derece mütevazı ve erdemli bir kişiliğe sahipti. Aynı zamanda duygusal edebi tarafı onun musikişinas bir ruha sahip olduğunu açığa vurmaktaydı. Devlet adamlığı, hukukçuluğu ve ilim erbabı sıfatlarıyla nitelenen Muhammed Kadri Paşa, ömrünün son yıllarında kaderin bir cilvesi olarak gözlerini kaybetmiş, gözleri görmez hale gelmişti. Tedavi olmak için Avusturya'ya gitmiş ancak bir türlü şifa bulamamıştı. Gözlerini kaybetmesinin verdiği üzüntüyle 17 Rebîülevvel 1306'da (21 Kasım 1888) vefat etmiştir.[126] Kadri paşa yaşamı boyunca hep kendi vatanının ve halkının hizmetinde bulanan bir kişilik olarak anılmaya devam etmiştir. Özellikle çalışkan ve duyarlı yapısıyla Mısır'ın hukuksal alandaki kanunlaştırma çabaları kendisinden sonraki nesillere ışık olmuştur.

2.2 EDEBİ VE TARİHİ ESERLERİ

Muhammed Kadri Paşa'nın Fransızca, Arapça, Türkçeye olan vukûfiyeti sonucu oluşturulan aşağıda belirttiğimiz bu eserler genellikle Tarih, dil ve Coğrafya alanlarına ilişkindir. Kadri Paşa'nın kanunlaştırma sahasında hazırladığı veya katkı sunduğu eserlerin aksine bu alanda yazdığı eserler hakkında malumatın az olması başlığın kısa tutulmasına neden olmuştur.[127]

2.2.1. Lemhatün Tarihiyye li-Mısır

1869 yılında Kahire'de Üns-i Moris matbaasında basılmıştır.

2.2.2. Ma'lûmâtün Coğrafiyye li-Ehemmi Müdün-i Mısır

Mısır'ın önemli şehirleri ile ilgili coğrafi kavram ve bilgileri içeren bu eser tarihi kayıtlardan istifade edilerek oluşturulmuştur. Mısır gençliğinin istifadesi

[126] İskarûs, "Muhammed Kadri Paşa", s. 228-229; Aydın, "Muhammed Kadri Paşa", c. 30, s. 546.
[127] İskarûs, "Muhammed Kadri Paşa", s. 225-226; Mücahid, **el-A'lâmü'ş-Şarkiyye**, s. 115.

maksadıyla hazırlanıp tercüme edilmiş, Kombo matbaasında 1869 yılında basılmıştır. Eserin ikinci baskısı Viyana'da Mülûkiyye matbaasında 1870 yılında yapılmıştır.

2.2.3. Muhtasarü'l-Ecrûmiyye el-Fransiyye

Mısır gençliğinin istifade etmesi maksadıyla Arapça, Türkçe ve Fransızca konuşma kılavuzu olarak düzenlenmiştir. Baskısı tekrarlanmıştır.

2.2.4. ed-Dürrü'l-Müntehab min-Lüğâti'l-Fransis ve'l-'Osmâniyyîn ve'l-Arab

İskenderiye'de 1870 yılında basılmıştır. Daha sonra el-Ehliyye matbaasında tekrar basılmıştır.

2.2.5. Ecrûmiyye fî'l-Lüğati'l-Arabiyye ve(bi) Kavâidiha

Eser basılmamıştır. Avrupa'da kullanılmak üzer hazırlanan basit ve pratik bir öğretim yöntemiyle Arapça Fransızca konuşma kılavuzu içermektedir.

2.2.6. ed-Dürrü'n-Nefîs fî Lüğatyi'l-Arabi ve'l-Fransîs

700 sayfa hacminde büyük bir eser olmakla birlikte, baskısı birden fazla yapılmıştır.

2.2.7. el-Leâlîu's-Seniyye

Deyim ve meseller içermektedir. Üç cilt halinde düzenlenen eser 1864 yılında basılmıştır.

2.2.8. Müfredât fî İlmi'n-Nebatat

Muhammed Kadri Paşa'nın söz konusu eseriyle ilgili malumat bulamadık.

2.2.9. el-Müterâdifât bi'l-Lüğati'l-Fransiyye ve'l-Arabiyye

Basılan ve basımı tekrarlanan bu kitap Arapça Fransızca sözlük şeklindedir.

2.2.10. Sîretü'l-Hidîvî Muhammed Tevfîk Paşa

Mısır Hidiv'i Tevfik Paşa'nın hal tercümesi hakkındadır.

2.2.11. Risâle fî İlmi's-Sarf

1884 yılında yazılan 10 sayfalık bir risale şeklindedir. Basılmayan bu eser satın alınarak Dârü'l- Kütüb el-Mısriyye'de muhafaza altına alınmıştır.[128]

2.2.12. Katrü İndâi'd-Diyemi fî'-Nesâih ve'l-Mevâ'iz ve'l-Hikem

Öğüt ve nasihatleri içeren bu kitap Medaris matbaası vasıtasıyla basılmıştır.

2.2.13. Dîvânü'l-Eş'ar

Kadri Paşa'nın şiir ve kasidelerini içeren bu eser basılamamıştır. Ancak Kadri Paşa'nın oğlu Mahmud Kadri Bey tarafından toplanarak istifadeye sunulmuştur. Eserin bazı şiirleri el-Vakai' el-Mısriyye ve Mecelletü'ş-Şebâb gibi dergilerde yayımlanmıştır.

2.3. TERCÜME ETTİĞİ VE KATKIDA BULUNDUĞU ESERLER

Kadri Paşa Mısır'ın kanunlaştırma çalışmalarına birçok yönden katkı sağlamıştır. Söz konusu katkıların başında Fransa'dan alınan medeni kanunların tercüme çalışmalarına katılması gelmektedir. Kadri Paşa kimi eserleri bizzat tercüme ederek kimi eserleri de tercüme komisyonuna katılarak Mısır kanunnamelerine katkı sunmuştur.

Aşağıda belirttiğimiz, eserlerin birçoğunda Kadri Paşa'nın ismi olmasa da dorudan veya dolaylı olarak katkısı bulunduğu için zikredilmesinin uygun olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim aşağıda zikredilen eserlerin tercümelerinin yapılması için bir takım tercüme komisyonları kurulmuş Kadri Paşa da bu komisyonlarda görev almıştır.[129]

---

[128] Corcî Zeydân, **Tarihu Âdâbi'l-Lüğati'l-Arabiyye**, Hindavî, Kahire 2012, s. 1508.
[129] İskarûs, "Muhammed Kadri Paşa", s.227; Mücahid, **el-Aʿlâmü'ş-Şarkiyye**, s. 115.

2.3.1. Kânûnü'l-Hudûd ve'l-Cinâyât

Muhammed Kadri Paşa'nın bizzat tercümesine katıldığı bu kanun Fransa medeni kanunundan iktibas edilmiştir.

2.3.2. Kânûnü'l-Medenî

Çevirmenleri arasında Rifâa Râfi' et-Tahtâvî, Abdullah Efendi Hilmi, Abdüsselam Efendi Ahmed'in bulunduğu dünyada malum Fransız kanunu olan bu çalışmanın tercümesinde Kadri Paşa'nın da yardımı vardır.

2.3.3. Kânûnü'l- Muhâkemât ve'l-Muhâsemât

İçerisinde bulunduğu tercüme komisyonundan, Ebussuud Efendi ve Hasan Efendi Hilmi'nin tercüme ettiği bu kanuna Kadri Paşa da katkı sunmuştur.

2.3.4. Ehâsinü'l-İhtiyâtât limâ Yete'alleku bi-Taklîli'l-Cinâyât

Hakaniyye Nezâreti'nin kontrolü altında yapılmıştır.

2.3.5. Kânûn Tahkîk el-Cinâyât

Mısır'da yerel mahkemelerde uygulanmak üzere hazırlanan bu kanun Kadri Paşa'nın da dahil olduğu bir komisyon tarafından Fransızca olarak hazırlanmıştır.[130] Daha sonra Seyyid Salih Mecdi Bey tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir.

2.3.6. Kavanîn el-Mısriyye el-Ehliyye

Kanun el-Medenî el-Ehlî olarak bilinen bu kanunun hazırlanması görevi Muhammed Kadri Paşa'ya verilmiş ancak bizzat hazırlamak yerine kendisinin de dahil olduğu bir komisyon vasıtasıyla mezkûr kanununu hazırlatmıştır.[131]

[130] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s. 252.
[131] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s. 298.

2.4. ŞER‘İ AHKÂMA DAYALI ESERLERİ

2.4.1. el-Ahkâmü’ş-Şer‘iyye fil-Ahvâli’ş-Şahsiyye

Dağınık bir halde bulunan yazılı veya yazısız tüm hukuk kurallarını devlet otoritesi ile sistemli bir hale getirme çabası olarak öne çıkan kanunlaştırma kavramı hukuk tarihinin farklı aşamalarında kendisini göstermiş önemli bir kavramdır. XIX. yüzyılın hukukî düzenlemelerine göz attığımızda kanunlaştırma hareketinin düzenli bir statüye kavuşması noktasında oldukça hareketli bir dönemi ihtiva ettiğini açıkça görmek mümkündür. Bu bağlamda Avrupa’nın başını çektiği kanunlaştırma faaliyetleri İslâm dünyasında da etkisini göstermiş, tüm insanları bağlayıcı hukuk metinleri diğer bir deyişle “modern kanun metinleri” hazırlanmıştır.

Mısır’da 1798 tarihindeki işgalle başlayan Fransız hâkimiyetiyle birlikte gerçekleşen etkiler ve bazı siyasi sebeplerden dolayı Mısır yönetimi Osmanlı Devleti’yle düşünsel alanda fikir alışverişinde bulunmayı pek istememiştir. Büyük emekler harcanarak hazırlanan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye adlı kurallar bütünü o gününün şartlarında kendisine ihtiyaç olduğu halde Mısır’da uygulama sahasına konulmaması buna örnek olarak gösterilebilir. Mısır, medeni kanun boşluğunu gidermek için Batı kanunlarına yönelmiş ve özellikle Fransız kanunlarından birçok tercüme ve iktibas yapılmıştır. Ancak bunlar da istenilen katkıyı yapmayınca, Mısır valisi Hidiv İsmail Paşa dönemin Mısır Adliye Nazırı olan Muhammed Kadri Paşa’dan medeni kanun olarak kabul edilmek üzere çalışma yapmasını talep etmiştir. Bu talep üzerine Kadri Paşa kendisinden istenilen kanun taslaklarından ilki olan *el-Ahkâmü’ş-Şer‘iyye fil-Ahvâli’ş-Şahsiyye*’yi 647 madde halinde tamamlayarak Hidiv İsmail’e sunmuştur. Ancak Hidiv İsmail kendi isteğiyle hazırlanan bu kanun tasarısını kabul etmemiş, tasdik edilmeyen bu tasarı kanunlaşmamıştır.[132]

Muhammed Kadri Paşa şahıs, aile ve miras konularının şer‘i hükümlerini Hanefî mezhebine göre tespit ettikten sonra bu hükümleri kanun formatıyla ele aldığı *el-Ahkâmü'ş-Şer‘iyye fil-Ahvâli'ş-Şahsiyye* adlı eseri alanında ilklerden biri olması münasebetiyle önemlidir. Eser batı kanun tekniğine göre konuları madde madde

[132] Aydın, “Muhammed Kadri Paşa”, c.30, s.546.

işleyerek hükümleri kanunlaştırmıştır. Daha önce nadir görülen bu format kendi alanında oldukça başarılı olmuştur.

Muhammed Kadri Paşa'nın şer'î esas ve hükümleri gözeterek Ahvâl-i Şahsiyye alanında hazırlamış olduğu bu kanun taslağı her ne kadar resmî anlamda yürürlüğe girmese de Mısır ve bazı İslâm ülkelerindeki mahkemelerde gayri resmî kanun metni olarak uygulanmıştır.[133] Söz konusu kanun tasarısı Filistin, Ürdün ve Suriye gibi ülkelerde mahkemelerin başvuru kaynağı olarak ön plana çıkmıştır. Ayrıca Cezayir ve Tunus kanunlarında olduğu gibi kendisinden sonra Mısır ve diğer İslâm ülkelerindeki kanunlaştırma hareketlerine de örnek olmuştur.[134] *Suriye Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu*'nun kaynakları arasında da sayılmıştır. Bu kanunun 305. maddesinde yer alan "Kanun boşluklarının Hanefi Mezhebinin genel kabul görmüş görüşleriyle doldurulması" konusundaki talebin uygulanmasında da bu eser esas alınmıştır.[135] Öte yandan Lübnan'da, şer'i mahkemelerde, hakkında kanun bulunmayan birçok meselede hâlâ Kadri Paşa'nın kanun tasarısına dayanan hükümler yer almaktadır.[136] Aynı zamanda 6 Ağustos 1943 tarihli *Mısır Miras Kanunu* ve 24 Haziran 1946 tarihli *Vakıflar ve Vasiyet Kanunları* da Kadri Paşa'nın eserinden "el-asl" diye bahsetmektedirler. 1943 ve 1946 tarihli bu iki kanunda, Hanefi mezhebi ve Kadri Paşa'nın kanunu esas alınmış daha sonra bazı meseleler, muhtelif mezheplere göre farklı şekillerde değiştirilmiştir.[137] Yukarıda belirtilen bilgiler ışığında bakıldığında Kadri Paşa'nın eserinin hazırlanır hazırlanmaz hemen Mısır Şer'iyye Mahkemelerinde uygulanmaya başlandığına dair iddia da gerçeği yansıtmamaktadır.[138]

---

[133] Subhî Mahmesânî, **el-Evdâu't-Teşrîiyye fi'd-Düveli'lArabîyye**, Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1981, s.263-264; Stanley N. Katz, "Muhammad Qadrı Pasha Al-Hanafı", **The Oxford International Encyclopedia of Legal History**, Oxford University Press, Oxford 2009, c.4, s.195.

[134] Joseph Schacht, **İslam Hukukuna Giriş**, Mehmet Dağ-Abdulkadir Şener(Çev.), AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986, s.108-109; Mehmet Akif Aydın, "el-Ahkâmu'ş-Şer'iyye fi'l-Ahvâli'ş-Şahsiyye", **DİA**, Tdv, İstanbul 1988, c.1, s.557; Bakkaloğlu, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa…", s.60.

[135] Abdussamet Bakkaloğlu, "**Suriye'de Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Bunlar Üzerinde Osmanlı Tesiri**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", MÜSBE, İstanbul 2005), s.12.

[136] Subhî Mahmesânî, "İslam Hukuku'nun Tedvini", İbrahim Kâfi Dönmez (Çev.), **MÜİFD**, sayı 3, s.324.

[137] Ahmet Akgündüz, **Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuk Külliyatı**, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 1986, s. 145; Subhî Mahmesânî, "İslam Hukuku'nun Tedvini II", İbrahim Kâfi Dönmez (Çev.), **MÜİFD**, sayı 4, s.366.

[138] Akgündüz, **Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuk Külliyatı**, s. 145.

Kadri Paşa'nın hazırlamış olduğu kanun taslağı, Ahvâl-i Şahsiyye konularını içermek suretiyle şahsın hukukunu ile ilgili konuların tamamını kapsayan ilk eser olarak gösterilmesinin yanı sıra Ahvâl-i Şahsiyye alanındaki ilk kanunlaştırma çalışması olarak da nitelendirilmektedir.[139] Ancak eserin aslına bakıldığında maddelerin büyük bir çoğunluğunun aile ve miras hukuku üzerine olduğu görülecektir. Dolayısıyla şahsın hukukuna dair kanunların tamamının ele alındığına dair bu iddia gerçeği yansıtmamaktadır.[140] Aynı zamanda Tunus'ta meydana getirilen "*Mecelletü'l-Cinâyât ve'l-Ahkâm el-Örfiyye* (1861)" adlı kanun düzenlemesi, Ahvâl-i Şahsiyye konularının bir kısmının ilk defa ele alındığı çalışma olarak belirtilmektedir.[141] Kadri Paşa'nın hazırladığı tasarının kanunlaşmamış olması ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin aile hukukuna dair bazı hususları ihtiva etmemesi nedeniyle, İslâm Hukukuna dayalı olarak aile hukuku konularını müstakil bir bütün halinde bir araya getiren ilk kanunun, 1953 tarihli *Suriye Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu* olduğu ifade edilmektedir.[142]

İsmi bazı kaynaklarda *"el-Ahkâmü'ş-Şer'iyye fi'l-Usûli'ş-Şahsiyye"* şeklinde zikredilmekte olan[143] Kadri Paşa'nın bu eseri, cüz olarak adlandırılan iki bölüm halinde toplam 647 madde ihtiva etmektedir. İleride daha detaylı olarak tablo halinde verileceği üzere, birinci bölüm aile ve kısmen şahıs hukukuna, ikinci bölüm miras hukukuna dairdir. Birinci bölüm kendi içerisinde 5 kitaba ayrılmıştır. Eserin birinci bölümü genel olarak sırasıyla "Cüz, kitap bâb, fasıl, kısım" olarak tanzim edilmişken ikinci bölüm "Bâb, kısım" şeklinde düzenlenmiştir. Eserde Hanefi mezhebinin görüşlerinden faydalanılmıştır. Sade ve anlaşılır bir dille kaleme alınmıştır. Maddeler, miras bölümünün büyük bir kısmı hariç genelde kısa tutulmuştur. Ancak hükümlerde aşırıya gidildiğinden ve adeta hemen hemen bütün meselelerin hükmüne kanun taslağında yer verilmek düşüncesinden dolayı bir aile kanununda yer alması gerekenden fazla madde içerdiği ifade edilerek Kadri Paşa'nın eserinden daha sonra kabul edilen *Hukûk-ı Âile Kararnâmesi*'nin 157 olan madde sayısıyla

[139] Bakkaloğlu, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa…", s.59.
[140] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.298.
[141] Yakup Mahmutoğlu, "**19. ve 20. Yüzyılda Tunus'ta Pozitif Hukukun Gelişmesi**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", MÜOİÜE, İstanbul 1999), s.122; Kılıç, "**İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu**", s.217.
[142] Bakkaloğlu, "**Suriye'de Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler…**", s.15-16.
[143] Bağdatlı İsmail Paşa, **İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn**, Dârü İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût t.y., c.1, s.35.

kıyaslanmıştır.[144] Ancak bu eserin Hanefi fıkhının birikimini yansıtması ve gereksiz tekrarları ihtiva etmemesi eseri başarılı kılan hususlardan biridir. Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde 157 maddede sadece münâkehat ve müfârakât konuları yer aldığı halde Kadri Paşa'nın eserinin ise Ahvâl-i Şahsiyye konularının büyük kısmını ihtiva etmesi maddeler arasındaki sayısal farkı açıklar niteliktedir.[145]

Kadri Paşa'nın Ahvâlü'ş-Şahsiyye'sinin kaynakları arasında Hanefî mezhebinin klasik eserleri olan *"el-Hidâye, Fethü'l-Kadîr, el-Fetâva'l-Hindiyye, Reddu'l-Muhtâr ve Dürerü'l-Hükkâm"* gibi önemli eserlerin yanı sıra Hanefi mezhebinin kaynak kitapları arasında yer alan diğer klasik eserlerin genel anlamda zikredilmesi mümkündür.[146] Kadri Paşa'nın kanun taslağının, Molla Hüsrev'in yüzlerce sene Osmanlı'nın, resmî statüde olmasa dahi gayri resmi medeni kanun hükmünde işlevselliğini devam ettirme bağlamında *Dürerü'l-Hükkâm* adlı eserinin madde numarası verilmiş şekli olduğu iddia edilmiştir.[147] Söz konusu taslağın Hanefî fıkıh birikimini yansıtması bakımından ve Kadri Paşa'nın Fransız kanunlarına olan vukûfiyeti sonucu ortaya koyduğu kanun çalışması oldukça özgün ve başarılı bir çalışmadır. Mezkûr iddianın Kadri Paşa'nın eseri üzerine haksız bir değerlendirme olduğu düşünülmektedir.[148] Daha önce ifade ettiğimiz gibi Hanefî mezhebinin tercih edilen hüküm ve esaslarından ayrılmayan bu taslağın yazıldığı dönem itibariyle faydalandığı kaynakların büyük bir kısmının sisteminin aynı olması sebebiyle böyle düşünülmüş olmakla birlikte kaynak eserlerin birbirine fazlaca benzemesi bu görüşü zayıflatmaktadır.

Kadri Paşa'nın, kanun taslağı çalışmalarının başarılı olmasının ve ön planda tutulmasının arkasında kanun tercümelerinden ve lisanlarına vakıf olmasından dolayı Fransız kanunlarının diline, şekil ve mantığına aşina olması yatmaktadır. Kadri Paşa Fransız kanunlarından yapılan tercüme çalışmalarında ki aktifliği ve azmi sayesinde modern kanunların ilkelerine vakıf olmuştur. Kadri Paşa'nın Fransız Medenî Kanunu'nun Hanefî mezhebine uygun bulduğu hususları toplayarak oluşturduğu *"Tatbîku mâ Vücide fi'l-Kânûni'l-Medenî Muvâfikan li-Mezhebi Ebî Hanîfe"* isimli

[144] Aydın, "el-Ahkâmu'ş-Şer'iyye fi'l-Ahvâli'ş-Şahsiyye", s.557
[145] Bakkaloğlu, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa…", s.61.
[146] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.299.
[147] Akgündüz, **Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuk Külliyatı**, s. 145.
[148] Bakkaloğlu, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa…", s.62.

eseri kendisinin medenî hukuk dilindeki ve şer'î hukuktaki yetkinliğini göstermektedir.[149]

Kadri Paşa her ne kadar Fransız kanun tercümeleri ile ilgili deneyim ve birikimini esere aktarmış olsa da sistematik ve içerik anlamında özgün bir çalışma ortaya koymuştur. Hazırlanan kanun taslağı çalışması Fransız Medenî Kanunu'nun ilgili maddeleri ile karşılaştırıldığında aralarında herhangi bir ilişki görülmemektedir.[150]

Kadri Paşa'nın eserinin yazıldığı dönem olan XIX yüzyıl boyunca Müslüman devletler, batı ile sürekli temas halinde idiler. Bu temasla birlikte İslâm hukuku Batıdan büyük ölçüde etkilenmiştir. Bundan dolayı İslâm hukuku tamamıyla maddeler halinde ele alınmak suretiyle batılı kanun şekilleri kabul edilmiştir. Bu durum, hem Mecelle'de hem de Hanefî mezhebine göre derlenen aile hukuku ile miras hukukunun yansıması olan Ahvâlü'ş-Şahsiyye'de de kendisini göstermektedir.[151]

Ahvâlü'ş-Şahsiyye'nin amaç ve önemine dair yapılan değerlendirmelerde kanun taslağının amacının, şer'i mahkemelerce icra edilen hukukî faaliyeti gerçekleştirecek uygun bir yolla dünyevi mahkemeleri hazırlamak olduğu ifade edilmiştir.[152] Aynı zamanda eserin, medeni kanun konularının şekil açısından bir bütün halinde Batılı hukuk sistematiğine uygun olarak ele alındığı ilk çalışmalardan biri olması İslâm dünyasındaki önemini arttırmaktadır.[153]

Eser üzerine yapılan şerh ve tercümelere geçmeden önce eserin ilk baskı tarihi üzerine ortaya çıkan görüşleri vererek devam edelim. Eserin ilk baskısının ne zaman yapıldığı ile ilgili üç görüş bulunmaktadır. Eserin Kadri Paşa hayatta iken basılamadığına dair ileri sürülen görüşün en zayıf ve tutarsız görüş olduğu yapılan araştırmalarda öne çıkmaktadır.[154] Eserin ilk baskısının 1292 (1875) tarihine ait

[149] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.294-295.
[150] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.299.
[151] Schacht, **İslam Hukukuna Giriş**, s.108.
[152] Schacht, **İslam Hukukuna Giriş**, s.108-109.
[153] Kılıç, "**İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu**", s.217.
[154] Heykel, **Terâcimu Mısriyye ve Garbiye**, s.75.

olabileceğini öne sürenler[155] olmakla beraber 1298 (1881) yılında ilk baskının tamamlandığına dair görüş kanaatimizce daha muteber ve tutarlıdır. Bizi bu görüşe inanmaya sevk eden amil 1298 tarihini eserin basım yılı olarak dile getirenlerin çoğunlukta olmaları ve daha önce 1292 tarihini öne çıkaranlardan bir kısmının daha sonra bu görüşlerinden dönmeleri sebebiyledir.[156] Aynı zamanda Hidiv İsmail döneminde Kadri Paşa'dan talep edilen taslak tamamlandığında Tevfik Paşa yeni göreve başlamış ve bu eser resmi anlamda kanun taslağı olarak yürürlüğe girememiştir. Ayrıca taslağın hazırlanmasındaki esas hedef yerel mahkemelerde uygulanacak bir kanun taslağı olmasıdır. Yerel mahkemelerle ilgili düşünsel süreç de Hidiv İsmail'in son döneminde gündeme gelmiş, hazırlıklar 1879-1880 tarihlerinde başlatılmıştır. Bu nedenle Kadri Paşa'nın, bu eserinin 1875 yılında Karma Mahkemelerin açıldığı bir dönemde hazırlamış olması mantıksal olarak olası gözükmemektedir.[157]

Bulak 1298/1880, 1895, 1315/1897, 1318/1900, 1325, 1327, 1329, İstanbul 1304, Beyrut 1987, 1988 ve tarihsiz Dımaşk baskıları[158] gibi birçok baskısı bulunan eserin mukaddimesinde Kadri Paşa, ele aldığı konuları Hanefî mezhebi ilke ve esaslarına göre toplayıp düzenlediğini, insanın doğumundan ölümüne kadar olan dönem ile ölümü sonrası mirasının paylaşılması konularını kapsayacak şekilde insan zatına has olan hususları işlediğini ifade etmiştir. Ayrıca çalışmasını hazırlama gerekçesi olarak da eserin Mısır mahkemelerinde uygulanmak için hazırlandığını belirtmiştir.[159] Muhammed Kadri Paşa'nın bu gayreti her ne kadar dönemin idarecileri nezdinde kabul görmemişse de daha sonraki dönemlerde takdire şayan bir çalışma olarak benimsenmiştir.

---

[155] Âyide İbrahim Nusayr, **el-Kütübü'l-Arabiyye Elleti Nüşiret fî Mısr fî Karni't-Tâsiʿ Aşer**, The American University in Cairo Press, Kahire 1990, s.81; Schacht, **İslam Hukukuna Giriş**, s.108; Aydın, "Muhammed Kadri Paşa", s.546; Bakkaloğlu, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa", s.60.

[156] Aydın, "el-Ahkâmu'ş-Şerʿiyye fi'l-Ahvâli'ş-Şahsiyye", s.557; Bakkaloğlu, "**Suriye'de Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler…**", s.15.

[157] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.299.

[158] Carl Brockelmann, **Geschichte der Arabischen Litteratur**, E. J. Brill, Leiden 1938, c.II, s.740; Nusayr, **el-Kütübü'l-Arabiyye…**, s.81; Bakkaloğlu, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa…", s.60.

[159] Muhammed Kadri Paşa, **el-Ahkâmu'ş-Şerʿiyye fi'l-Ahvâli'ş-Şahsiyye**, Dâru ibn Hazm, Beyrut 2007, s.25; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.298.

Eserin Fransızca ve İtalyanca resmi tercümeleri olduğu gibi E. Clavel tarafından *Droit musulman. Du statut personnel et des successions* adıyla yapılmış bir Fransızca tercümesi de vardır. Eseri ayrıca Wasey Sterry ve N.Abcarius, *Code of Muhammedan Personal Law* ve A. F. M. Abdurrahman *lnstitutes of Mussalman Law* adlarıyla İngilizce'ye de çevirmişlerdir.[160] Bütün bu tercümelerin yanında Mısır İsti'naf Mahkemesi'nin kütüphanesindeki kayıtlarda, eserin 1878 tarihinde İskenderiye'de basılmış ve bizzat müellifi tarafından kaleme alınmış Fransızca bir tercümesinin bulunduğu da belirtilmektedir.[161]

Eserin aynı zamanda Türkçe tercümeleri de vardır. Bunlardan ilki kısmi tercümedir. Dersaadet Emniyet Sandığı hukuk müşaviri olan Dergüzinzâde Hasan Rıza Efendi tarafından *Ahkâm-ı Şer'iyye Tercüme ve Şerhi* adıyla çıkarılmıştır. Tercümede Muhammed Kadri Paşa'ya dair bir ifade de bulunulmamaktadır. Mütercim, Kadri Paşa'nın eserinin birinci cüzünün, kitap diye adlandırılan, 434 madde içeren, ilk dört bölümünü ele almayı tasarlamış ancak kitabını son olarak 433. maddeyi tercüme etmiş, 425. maddeyi unutmuş halde toplam 432 madde tercümesiyle tamamlamıştır.[162] Kitabın orijinalinde yer alan beşinci kitap ve miras konusuyla alakalı ikinci cüz tercümeye edilmemiştir. Mütercim, sadece tercüme yapmakla kalmamış bazı konularda değişikliklere ve açıklamalara (Tağyirat ve teşrihat) yer verdiğini belirtmiştir.[163] Şerh bağlamında yapılan izahlar, Hanefi Mezhebinin klasik fıkıh kitaplarına ve bazı lügatlere dayandırılmıştır. Eserin kapağında yer alan bilgilere göre Fetvahane tarafından tetkik ve tasdik edilmesiyle birlikte Ma'ârif Nezareti'nin izniyle yayımlanmıştır. Tercümede ağır bir dil kullanılmıştır.[164]

Eserin tamamını ise Ahmet Akgündüz 1986 yılında tercüme etmiştir. Tercümede Türk Medeni Kanunu, Türk Borçlar Kanunu, Mecelle ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin ilgili maddeleri gösterilmiş fakat herhangi bir değerlendirme

---

[160] Schacht, **İslam Hukukuna Giriş**, s.274; Aydın, "el-Ahkâmu'ş-Şer'iyye fi'l-Ahvâli'ş-Şahsiyye", s.557

[161] İskarûs, "Muhammed Kadri Paşa", s.228.

[162] Dergüzinzâde Hasan Rıza, **Ahkâmu'ş-Şer'îyye Tercüme ve Şerhi**, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, y.y. 1315, s.191-193.

[163] Hasan Rıza, **Ahkâmu'ş-Şer'îyye Tercüme ve Şerhi**, s.3.

[164] Hasan Rıza, **Ahkâmu'ş-Şer'îyye Tercüme ve Şerhi**, s.1-193;

yapılmamıştır.[165] Tercümede sade ve anlaşılır bir dil kullanılmış, terimler korunmuş ve bazı yerlerde doyurucu açıklamalara başvurulmuştur.[166]

el-Ahkâmu'ş-Şer'iyye fi'l-Ahvâli'ş-Şahsiyye üzerine yapılan bu tercümeler genellikle maddelerin birebir tercümeleri şeklinde olmuş yer yer bazı maddelerde kısa açıklamalara yer verilmiştir. Bu tercümelerin yanında kanun formatındaki eserin muğlak ifade ve maddelerini açıklayacak nitelikte bir takım şerh çalışmaları yapılmıştır. Bu şerhler içerisindeki en önemli ve kapsamlı şerh, Muhammed Zeyd el-İbyânî'nin hazırlamış olduğu, *Şerhu'l-Ahkâmiş-Şer'îyye* adıyla hazırlanan üç ciltlik çalışmadır. Bu şerh çalışması da eserin kendisi gibi mahkemelerde müracaat edilen başlıca kaynaklar arasında sayılmıştır. Zeyd el-İbyani, şerhinin mukaddimesinde Kadri Paşa'nın kaleme aldığı bazı maddelerin anlamının zorluğunu ve kanun formatıyla yazılmış olduğu için tek seferde ifade edileni kavramanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Ayrıca eserde ve kanun maddelerinde sınırlandırılması gereken bazı hususların herhangi bir hudut bırakmaksızın ifade edilmesi gibi başlıca sıkıntılar eserin şerhine olan ihtiyacı arttırmıştır. Müellif ifade edilen noksanlıkları en aza indirmek ve mutlak olarak ifade edilen hükümleri takyit etmek münasebetiyle hükümlerin kastının yanlış idrak edilmesini önlemek maksadıyla, delilleriyle birlikte muhtelif mezheplerin de görüşlerine yer vererek bu şerhi kaleme aldığını belirtmiştir.[167]

Bütün bu bilgelerle birlikte eserin içerik tablosunu vererek başlığı sonlandıracağız.

---

[165] Bakkaloğlu, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa…", s.63.
[166] Akgündüz, **Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuk Külliyatı**, s.150-309.
[167] Muhammed Zeyd el-İbyânî, **Şerhu'l-Ahkâmu'ş-Şer'iyye fi'l-Ahvâli'ş-Şahsiyye**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2017, s.11-12; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.300-301.

Tablo 1: el-Ahkâmu'ş-Şer'iyye fi'l-Ahvâli'ş-Şahsiyye İçerik Tablosu[168]

Kitap/ Bâb No	Madde No	Başlık
1. CÜZ	**1-581. maddeler**	**İnsanın Şahsına Has Hükümler**
1. Kitap	**1-149. maddeler**	**Nikâh**
1. Bâb	1-4. maddeler	Nikâh öncesi
2. Bâb	5-18. maddeler	Nikâhın şartları, rükünleri ve hükümleri
3. Bâb	19-32. maddeler	Şer'î nikâhın manileri, evlenilmesi helal ve haram olan kadınların belirtilmesi
4. Bâb	33-56. maddeler	Nikâhta velâyet
1. Fasıl	33-43. maddeler	Velî ve şartları
2. Fasıl	44-56. maddeler	Küçüklerin ve onun hükmünde olanların nikâhı
5. Bâb	57-61. maddeler	Nikâhta vekâlet
6. Bâb	62-69. maddeler	Denklik
7. Bâb	70-119. maddeler	Mehir
1. Fasıl	70-73. maddeler	Mehirin miktarı
2. Fasıl	74-80. maddeler	Mehirin vucubiyeti
3. Fasıl	81-90. maddeler	Mehirin tamamının veya yarısını verilmesini gerektiren durumlar ile verilmemesini gerektiren durumlar
4. Fasıl	91-94. maddeler	Mehirin şartları
5. Fasıl	95-99. maddeler	Mehirin kabzı ve kadının mehir üzerindeki tasarruf hakkı
6. Fasıl	100-103. maddeler	Mehirin tazmin edilmesi
7. Fasıl	104-111. maddeler	Mehir davaları
8. Fasıl	112-119. maddeler	Çeyiz, ev eşyaları ve bunlar hakkında ortaya çıkan ihtilaflar

[168] Kadri Paşa, **el-Ahkâmu'ş-Şer'iyye fi'l-Ahvâli'ş-Şahsiyye**, s.27-195; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.295-298.

8. Bâb	120-130. maddeler	Ehli kitapla evlilik, taraflardan birisinin Müslüman olmasıyla evliliğin durumu
1. Fasıl	120-125. maddeler	Müslüman erkeğin ehli kitap kadınlarıyla evliliği
2. Fasıl	126-130. maddeler	Taraflardan birinin Müslüman olması durumunda iki gayrimüslimin evlilik durumu
9. Bâb	131-144. maddeler	Gayri sahih ve mevkuf nikâh akdi
1. Fasıl	131-137. maddeler	Gayri sahih nikâh akdi
2. Fasıl	138-144. maddeler	Mevkuf nikâh akdi
10. Bâb	145-149. maddeler	Nikâhın ispatı, ikrar edilmesi
2. Kitap	**150-216. maddeler**	**Eşlerin birbirlerine karşı görev ve sorumlulukları**
1. Bâb	150-159. maddeler	Erkeğin kadına karşı iyi davranması
2. Bâb	160-205. maddeler	Erkeğin kadına ödemesi gereken nafaka
1. Fasıl	160-165. maddeler	Eşlerden nafakayı hak edenlerin durumu
2. Fasıl	166-172. maddeler	Eşlerden nafakayı hak etmeyenlerin durumu
3. Fasıl	173-180. maddeler	Yemek nafakasının takdir edilmesi
4. Fasıl	181-188. maddeler	Giyecek ve barınma nafakalarının takdiri
5. Fasıl	189-196. maddeler	Gaip olan kadının nafakasının takdiri
6. Fasıl	197-205. maddeler	Nafakanın borçlandırılması
3. Bâb	206-211. maddeler	Evlilikte erkeğin velayeti ve hakları
4. Bâb	212-216. maddeler	Evlilikte kadının hak ve sorumlulukları
1. Fasıl	212. madde	Kadının kocasına karşı sorumlulukları
2. Fasıl	213-216. maddeler	Kadının hakları
3. Kitap	**217-331. maddeler**	**Evliliğin (nikâhın) sona ermesi**
1. Bâb	217-272. maddeler	Boşama

1. Fasıl	217-225. maddeler	Boşamanın gerçekleşip gerçekleşmediği haller boşamanın yeri ve süresi
2. Fasıl	226-250. maddeler	Boşamanın kısımları
1. Kısım	227-238. maddeler	Ric'î talâk, hükmü ve geri dönüşü
2. Kısım	239-250. maddeler	Bâin talâk, türleri ve türleri ile ilgili hükümler
3. Fasıl	251-259. maddeler	Boşamanın şarta bağlanması
4. Fasıl	260-265. maddeler	Kadına boşama yetkisinin verilmesi
5. Fasıl	266-272. maddeler	Hastanın boşaması
2. Bâb	273-297. maddeler	Muhâlea
3. Bâb	298-302. maddeler	Hastalık ve kusur sebebiyle tefrik
4. Bâb	303-309. maddeler	İrtidat sebebiyle tefrik
5. Bâb	310-331. maddeler	İddet ve iddet nafakası
1. Fasıl	310-323. maddeler	İddet beklemesi gereken ve gerekmeyen kadınlar
2. Fasıl	324-331. maddeler	İddet nafakası
4. Kitap	332-434. maddeler	Çocuklar
1. Bâb	332-364. maddeler	Nesebin sübûtu
1. Fasıl	332-340. maddeler	Sahih nikâhta doğan çocuğun nesebinin sübûtu
2. Fasıl	341-343. maddeler	Fâsid nikâhla doğmuş çocuğun nesebinin sübûtu
3. Fasıl	344-347. maddeler	Boşanmış veya kocası ölmüş kişiden doğan çocuğun nesebinin sübûtu
4. Fasıl	348-355. maddeler	Çocukluk davası, babalık, oğulluk ve kardeşlik ikrarları ve bunların ispatı
5. Fasıl	356-364. maddeler	Buluntu çocuk hakkındaki hükümler
2. Bâb	365-407. maddeler	Ana babanın çocuğa karşı görevleri
1. Fasıl	366-374. maddeler	Emzirme
2. Fasıl	375-379. maddeler	Nikâhı haram kılan emzirmenin miktarı

3. Fasıl	380-394. maddeler	Hidâne
4. Fasıl	395-407. maddeler	Babanın çocuğa vermesi gereken nafakanın miktarı
3. Bâb	408-414. maddeler	Çocukların ana babalarına vermeleri gereken nafakanın miktarı
4. Bâb	415-419. maddeler	Akrabaların nafakaları
5. Bâb	420-434. maddeler	Babanın velâyeti
5. Kitap	**435-581. maddeler**	**Vasî, hacir, hibe ve vasiyet konuları**
1. Bâb	435-481. maddeler	Vasî ve tasarrufları
1. Fasıl	435-449. maddeler	Vesâyetin kurulması
2. Fasıl	450-481. maddeler	Vasînin tasarrufları
2. Bâb	482-499. maddeler	Hacir, mürâhaka ve bulûğ
1. Fasıl	482-493. maddeler	Hacir
2. Fasıl	494-499. maddeler	Temyiz, mürâhaka ve bulûğ yaşları
3. Bâb	500-529. maddeler	Hibe
1. Fasıl	500-504. maddeler	Hibenin rükünleri ve şartları
2. Fasıl	505-511. maddeler	Hibesi caiz olan ve olmayan şeyler
3. Fasıl	512-514. maddeler	Hibenin kabzının kime caiz olduğu
4. Fasıl	515-529. maddeler	Hibeden rücû
4. Bâb	530-581. maddeler	Vasiyet
1. Fasıl	530-546. maddeler	Vasiyetin sınırları ve şartları
2. Fasıl	547-552. maddeler	Kendilerine vasiyet bırakılmış kişilerin hakları
3. Fasıl	553-558. maddeler	Menfaatin vasiyeti
4. Fasıl	559-570. maddeler	Hastanın tasarrufları
5. Fasıl	571-581. maddeler	Mefkûdla ilgili hükümler

2. CÜZ	581-647. maddeler	Miras
1. Bâb	581-584. maddeler	Genel ilkeler
2. Bâb	585-588. maddeler	Mirasın manileri
3. Bâb	589-595. maddeler	Ashâb-ı ferâiz
4. Bâb	596-607. maddeler	Ashâb-ı ferâizden öncelikli olanlar ile diğer varislerin hakları
5. Bâb	608-616. maddeler	Asabenin mirası
1. Kısım	609-610. maddeler	Asabe binefsihi
2. Kısım	611-612. maddeler	Asabe bigayrihi
3. Kısım	613-616. maddeler	Asabe maa gayrihi
6. Bâb	617-630. maddeler	Hacb
7. Bâb	631-636. maddeler	Muhtelif meseleler
8. Bâb	637-638. maddeler	Avl ve redd
9. Bâb	639-647. maddeler	Zevi‟l-erhâm ve mirastaki hakları

2.4.2. Mürşidü'l-Hayrân ilâ Ma'rifeti Ahvâli'l-İnsân

XIX. yüzyıl Mısır'ın Osmanlı'dan siyasi düzlemde bağımsızlık kazanmak için çabaladığı ve bir nebzede olsa başardığı yıl olarak dikkat çekmektedir. Yine aynı bağımsız davranma düşüncesini kanunlaştırma çalışmalarına da sirayet etmiştir. Mısır'da hukukî hayat Fransız kanunlarından yapılan tercümelerle sağlanmaya çalışılmıştır. Tam bu noktada hukuken Osmanlıya bağlı olmama düşüncesi Osmanlı'da yapılan kanunlaştırma çalışmalarının Mısırda nazar-ı dikkate alınmamasına yol açmıştır.[169] Nitekim daha öncede belirttiğimiz gibi Mecelle ihtiyaç olduğu halde Mısır'da uygulanmamış ve Mısır Hidiv'i İsmail Paşa Adliye Nâzırı Muhammed Kadri Paşa'dan medeni kanun taslağı olarak kabul edilmek üzere

[169] Mustafa Şentop, "Mürşidü'l-Hayrân", **DİA**, Tdv, İstanbul 2006, c.32, s.59; Muhammed ez-Zuhaylî, **Merciʿu'l-ʿUlûmi'l-İslâmiyye**, Dârü'l-Maʿrife, Şam t.y., s.499.

çalışma yapmasını talep etmiş bunun üzerine üç kanun taslağı hazırlanmıştır. Bu başlık altında, hazırlanan taslaklardan ikinci kanun taslağı olan Mürşidü'l-Hayran işlenecektir.

Tam adı *Mürşidü'l-Hayrân ilâ Ma'rifeti Ahvâli'l-İnsan fi'l Mu'âmelâti'ş-Şer'îyye 'alâ Mezhebi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân Mulâ'imen li-'Urfî'd-Diyâr el-Mısriyye ve Sâiri'l-Ümemi'l-İslâmiyye* olan eserin yazılma sebebi büyük ölçüde siyasidir. Adından da anlaşılacağı üzere İslâm Hukukunun muamelat, eşya ve borçlar hukukunu içeren eser tamamıyla Hanefi mezhebinin râcih olan görüşlerini muhtevidir. Mürşidü'l-Hayran, Hanefî mezhebinin öğretilerinin İslâm âleminde ne denli önemli olduğuna ve mezhebin kanunnamelere kaynaklık etmesi bakımından zenginliğine örnek olacak niteliktedir.[170] Esere Ezher üniversitesi şeyhi tarafın icazet verildiği ifade edilmiş, eserin aynı zamanda fıkhın kanun şekline göre tanzim edilmesi sahasında ilk kitap olduğu ifade edilmiştir.[171] Ancak 1861 yılında Tunus'ta çıkarılan *Mecelletü'l-Cinâyât ve'l-Ahkâm el-Örfiyye* adlı kanun düzenlemesi, 1868-1876 yılları arasında hazırlanan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* ve Kadri Paşa'nın 1881 yılında basılan ilk kanun taslağı çalışması *el-Ahkâmü'ş-Şer'iyye fil-Ahvâli'ş-Şahsiyye* gibi eserler bu iddiayı çürütmektedir.

Mürşidü'l-Hayrân Hidiv İsmail Paşa'nın talebiyle hazırlanmış olmasına rağmen İsmail Paşa'nın görevini bırakması sonucu kanunlaşmamıştır. Hidiv İsmail'in yerine gelen Tevfik Paşa ise tepki çeker korkusuyla söz konusu kanun taslağını yürürlüğe koymamıştır. Hatta eserin basımı dahi gecikmiş, Kadri Paşa'nın vefatından sonra gerçekleşmiştir.[172]

Mürşidü'l-Hayrân Kadri Paşa'nın 1888 yılında vefat etmesi sonucu basılamamıştır. Bunun üzerine Kadri Paşa'nın yakınları eseri Ma'ârif-i 'Umûmiyye Nezâretine sunmuştur. Dönemin Ma'ârif Nâzırı Ali Mübarek de konuyu 2 Kasım 1889 tarihinde Mısır Müftülüğüne yazı ile iletmiştir. Yazıda söz konusu kanun taslağının Meclisü'n-Nizâr başkanı tarafından satın alınması, şer'i müderrislerden Hasûne en-Nevâvî'nin eseri gözden geçirmek üzere müftülüğe gönderilmesi ve

[170] Kılıç, "**İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu**", s.218.
[171] Şümeys, **'Uzamâu min Mısr**, s.83-84.
[172] Şentop, "Mürşidü'l-Hayrân", s.60; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.308.

müftülük onayı ile okullarda ders kitabı olarak tatbik edilmesinin münasiplik talebi ele alınmıştır. Mısır müftüsü Muhammed el-Abbas el-Mehdi de 19 Mart 1890 tarihinde Ma'ârif Nezâreti'ne cevaben eserin Hasûne en-Nevâvî öncülüğünde incelendiğini, taslakta Hanefî mezhebi doktrinine göre bazı tağyiratın icra edildiğini ve maddelerin yeninden düzenlenerek 941 madde olarak tanzim edildiğini bildirmiştir. Ma'ârif-i 'Umûmiyye Nezâreti 15 Haziran 1890 tarihinde Mısır Müftülüğüne aynı hususta bir yazı daha ileterek, taslağın baskıya hazır olduğu belirtilmiştir. Süreç nihayete erdikten sonra 18 Ağustos 1890 tarihinde Ma'ârif-i 'Umûmiyye Nezâreti taslağı basacağını açıklamış, Mürşidü'l Hayrân 1 Eylül 1890 yılında 1500 adet basılmıştır. Ayrıca Kadri Paşa'nın varislerine telif hakkı karşılığında 50 Mısır cüneyhi verilmesi kararlaştırılmıştır.[173] İfade edildiği gibi eser ilk defa 1890'de Bulak Matbaası'nda basılmış daha sonra birçok baskısı yapılmıştır. Baskının fazla olması okullarda ders kitabı olarak okutulmasına bağlanmıştır. Kahire'de gerçekleşen 1890, 1891, 1909, 1919, 1931, 1983 tarihli baskıların yanı sıra Şam'da ve 1987 yılında Amman'da baskıları yapılmıştır.[174]

Eserin baskı çeşitliliğine ve baskıların yapılmasından önce muhtelif heyetler tarafından ortaya konan düşüncelere binaen Mürşidü'l Hayrân'ın madde sayısı değişiklik arz etmektedir. 1890-1891 baskılarında "fî'l-'Ukûd ve'l-Mudâyenât ve'l-Emânât ve'l-Damânât" adlı bir bölüm tahsis edilmesine rağmen altında borçlarla ilgili bir başlık ve madde bulunmaktadır. 1890-1891 baskıları bu nedenle 941 madde içermektedir. 1981 baskısı 1033 madde içerirken, Kahire'de gerçekleşen 1983 baskısı "fî'l-'Ukûd ve'l-Mudâyenât ve'l-Emânât ve'l-Damânât" başlığının altında borçlar ile ilgili 94 madde sıralayarak toplamda 1045 madde içermektedir. 1987 Amman baskısı ise 1049 madde içermektedir.[175]

Mürşidü'l-Hayrân Kadri Paşa'nın bir önceki kanun taslağı çalışması olan el-Ahvâlü'ş-Şahsiyye'nin aksine maddelerde dipnot yöntemi kullanılarak hazırlanmıştır. Bu durum mezkûr eserin kaynakları hakkında bilgi sağlaması

[173] Muhammed Kadri Paşa, **Mürşidü'l-Hayrân ila Ma'rifeti Ahvâli'l-İnsan**, Emîriyye Matbaası, Bulak 1891, ek bölüm s.2-7; İskarûs, "Muhammed Kadri Paşa", s.227; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.302.

[174] Nusayr, **el-Kütübü'l-Arabiyye…**, s.81; Şentop, "Mürşidü'l-Hayrân", s.60.

[175] Şentop, "Mürşidü'l-Hayrân", s.59; Bakkaloğlu, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa", s.64; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.309.

açısından büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda Kadri Paşa'nın Hanefî mezhebinde râcih olan görüşleri tercih ettiğine yönelik düşünce de dipnotlarda verilen kaynaklar vasıtasıyla teyit edilmektedir.

Mürşidü'l-Hayran'da geçen kaynaklar şöyle sıralanmaktadır:[176]

– Haskefî, *ed-Dürrü'l-Muḫtâr*

– İbn Âbidîn*, Reddü'l-Muḥtâr 'ale'd-Dürri'l-Muḫtâr*

– İbn Âbidîn, *el-'Uḳūdü'd-Dürriyye fî Tenḳîḥi'l-Fetâva'l-Ḥâmidiyye*

– Âlemgîr, *el-Fetâva'l-Hindiyye*

– Hayruddîn er-Remlî**,** *el-Fetâva'l-Ḫayriyye*

– Hayruddîn er-Remlî, *Hâşiyetü Câmi'i'l-uṣûleyn*

– Bedreddin Simâvî*, Câmi'u'l-Fuṣûley,*

– Ankaravî Mehmed Emin, *Fetâvâ-yı Anḳaravî*

– Kâdîhân, *el-Fetâva'l-Ḫâniyye*

– İbn Nüceym, *el-Baḥrü'r-Râ'iḳ- el-Eşbâh ve'n-Neẓâ'ir*

– Hamevî, *Ġamzü 'Uyûni'l-Beṣâ'ir 'alâ Meḥâsini'l-Eşbâh ve'n-Neẓâ'ir*

– Tahtâvî, *Ḥâşiye 'ale'd-Dürri'l-Muḫtâr*

– Trablusî, *el-İs'âf fî Aḥkâmi'l-Evḳâf*

– Serahsî, *Şerḥu'z-Ziyâdât*

Muhammed Kadri Paşa'nın borçlar ve eşya hukukunu içeren Mürşidü'l-Hayrân'ı ile 1868-1876 yılları arası özenle hazırlanan Mecelle arasında bir takım kıyaslamalar yapılmıştır. Mürşidü'l-Hayrân'nın Mecelle'den etkilendiğine dair ve

[176] Kadri Paşa, **Mürşidü'l-Hayrân…,** s.5-156; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.307.

Mecelle üzerine modellediğine dair bazı iddialar vardır.[177] Mecellenin daha önce yazılmasına binaen haklılık payı muhtemel olan bu iddialarla birlikte her iki eserin kaynaklarının oldukça benzer olması eserler arasındaki benzerliği açıklamaktadır.[178] Mürşidü'l-Hayrân ile Mecelle arasında bütün bu benzerliklerin yanı sıra birtakım farklılıklar da göze çarpmaktadır. Kimi zaman Mürşidü'l-Hayrâ'nın başarısı ön plana çıkarken kimi zamansa Mecelle'nin haklılığı ve doğruluğu göze çarpmaktadır. Tabi bütün bunlar Mecelle'nin daha önce yazılmış olmasıyla birlikte değerlendirilmelidir.[179] Örnek verecek olursak en önemlileri şöyle sıralanabilir: Kadri Paşa Mürşidü'l-Hayrân'da kanunları tanzim ederken Hanefi mezhebindeki râcih görüşün dışına çıkmamıştır. Mecelle ise bazı meselelerde mezhepteki muhtar olan görüşün dışına çıkarak hüküm koymuştur. Kadri Paşa kanun tercümelerindeki başarısını hazırladığı kanun taslaklarına başarıyla aktarmış, bu birikimini önemli ölçüde yansıtması eserinin değerini arttırmıştır. Şeklen batı kanunlarına benzeyen Mürşidü'l-Hayrân da bu başarının bir tezahürüdür. Kadri Paşa eserine akit teorisini işleyerek başlamış ve ele aldığı konuların yerli yerine oturması bakımından başarılı olmuştur. Maddeler büyük ölçüde kısa tutulmuş ve daha mücerret bir yaklaşım benimsenmiştir. Mecelle ise Külli Kaideler olarak nitelenen maddeleri sunarak esere başlamıştır. Ayrıca Mecelle, tüm kitapların başında işleyeceği konuya dair ıstılahların açıklamasını vermesi çok daha öğretici olması hasebiyle önemlidir.[180]

Mürşidü'l-Hayrân'nın içerdiği maddelerin Hanefî mezhebindeki râcih olan görüşlere dayandığını ifade etmiştik. Bunun olası nedenlerinden birinin de taslağın basılma hazırlığı sırasında Hasûne en-Nevâvî'nin taslağı inceleyerek Hanefî doktrinindeki râcih görüşlere göre bir takım düzenlemeleri yapmasıyla birlikte eserin son halini aldığı da ifade edilmiştir.[181]

Kadri Paşa'nın Fransız hukukuna tepkisini temsil eden Avrupa hukuk yasaları tarzında düzenlediği, şer'i kuralların sistematikleştirilme çalışması olan Mürşidü'l-

[177] N. Katz, "Muhammad Qadrı Pasha Al-Hanafı", c.4, s.195-196.
[178] Akgündüz, **Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuk Külliyatı**, s. 368-369; Şentop, "Mürşidü'l-Hayrân", s.59.
[179] Kılıç, "**İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu**", s.218.
[180] Şentop, "Mürşidü'l-Hayrân", s.59-60; Bakkaloğlu, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa", s.66; Akgündüz, **Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuk Külliyatı**, s. 368-369; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.306, 308.
[181] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.308.

Hayrân[182] kendisinden sonra çıkarılan milli kanunların müracaat kaynağı olmuştur.[183] Aynı zamanda Ürdün ve Irak kanunlarına büyük ölçüde tesir etmiştir.[184] Mürşidü'l-Hayrân, Abdülazîz Kâhil Bey tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir.[185] Kadri Paşa'nın bir önceki kanun taslağı olan el-*Ahkâmü'ş-Şer'iyye fil-Ahvâli'ş-Şahsiyye'*ye de geniş kapsamlı bir şerh hazırlayan Muhammed Zeyd el-İbyânî Mürşidü'l-Hayrân'ıda, *Şerhu Mürşidü'l-Hayrân* adıyla şerh etmiştir. İbyânî Şerh çalışmasının mukaddimesinde okullarda ders kitabı mahiyetindeki bu eserin kapalı ve mutlak ifadelerini açıklamaya çalışarak öğrencilerin istifadesini arttırmayı amaçladığını ifade etmiştir.[186] el-İbyanî Mürşidü'l- Hayrân'ın şerhinde maddelere dipnot şeklinde yer vermiş metin kısmında ise maddeyle ilgili açıklamaları kaleme almıştır. Şerh kısmını fazlasıyla geniş tutan İbyanî Mürşidü'l- Hayrân'ın anlaşılması maksadıyla ayrıntılı ve basit birçok açıklama getirmiştir.[187]

Mürşidü'l-Hayrân'ın kitap, bâb, fasıl taksimat ve tertibinde birçok noktada birlik sağlanmamış ve bir takım noksanlıklar ortaya çıkmıştır. Eserin ana başlıkları olarak göze çarpan "Kitap" adıyla düzenlenen bölümlerden sadece ilk iki kitap numaralandırılmış geri kalan 14 kitapta herhangi bir numaralandırma yapılmamıştır. Ayrıca bazı bölümlerde alt başlık bâb olarak kullanılırken diğer bölümlerde fasıllar alt başlık yapılmıştır. Tüm bunların yanında bâb olmasının daha uygun olduğu bazı başlıklar fasıl, fasıl olmasının uygun olduğu bazı başlıklar ise bâb yapılmıştır. Bâb ve fasıl numaralarında da tam bir intizam söz konusu değildir.[188] Tüm bu ifade edilenler aşağıda vereceğimiz içerik tablosunda görülecektir. İçerik tablosunu 1045 madde içeren 1983 Kahire baskısına göre düzenleyeceğiz. İçerik tablosunda belli olmayan ancak kitabın incelemesinde tespit ettiğimiz bir takım hususlar olup bunlar:

[182] N. Katz, "Muhammad Qadrı Pasha Al-Hanafi", c.4, s.195.
[183] Akgündüz, **Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuk Külliyatı**, s. 368.
[184] Bakkaloğlu, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa", s.65.
[185] Schacht, **İslam Hukukuna Giriş**, s.274; Şentop, "Mürşidü'l-Hayrân", c.32, s.60.
[186] Muhammed Zeyd el-İbyânî, **Şerhu Mürşidü'l-Hayrân…**, Matbaatü'l-Maʿarif, Bağdat 1955.
[187] el-İbyânî, **Şerhu Mürşidü'l-Hayrân…**, s.3.
[188] Kadri Paşa, **Mürşidü'l-Hayrân…**, s.1-156; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.302-303; Bakkaloğlu, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa", s.65.

a) Eserin peş peşe gelen iki ayrı maddesi 584. madde olarak numaralandırılmıştır.[189]

b) Eserin 952. maddesi numaralandırılmasına rağmen madde numarasının altında herhangi bir bilgi ve metin bulunmamaktadır.[190]

c) Eserin Rehin ile ilgili "Kitap" olarak adlandırılan bölümünde 988. Madde verildikten sonra 999. maddeye geçilmiştir. 10 adet madde bu baskıda noksan gözükmektedir.[191]

Bu tespitlere baktığımızda 584. maddenin, madde numarasının sehven tekrarı sonucu eserin toplamda 1046 "Madde numarası" içerdiğini söylemek yanlış olmaz. Ancak Eserde, yukarıda ifade ettiğimiz gibi 988 ile 999 maddeleri arası toplam 10 maddenin atlanmış olması ve 952 numaralı maddenin de içeriğinin olmamasına binaen eserin, madde numarası tekrarıyla birlikte 1035 maddeyi içeriğiyle birlikte ihtiva ettiğini ifade edebiliriz. Tabloyu bu noksanlıkları ve ayrıntıları belirtmeden eserin içeriğine uygun olarak vereceğiz.

Tablo 2: 1983 Tarihli Mürşidü'l-Hayrân ilâ Ma'rifeti Ahvâli'l-İnsân İçerik Tablosu[192]

Kitap/Bâb /Fasıl No	Madde No	Başlık
1. KİTAP	**1-71. maddeler**	**Mallar**
1. Bâb	1-10. maddeler	Malların türleri
2. Bâb	11-12. maddeler	Mülkiyet
3. Bâb	13-23. maddeler	İntifâ hakkı
4. Bâb	24-27. maddeler	Süknâ hakkı

[189] Muhammed Kadri Paşa, **Mürşidü'l-Hayrân ilâ Ma'rifeti Ahvâli'l-İnsân**, Dârü'l-Fercânî, Kahire 1983, s.110-111.
[190] Kadri Paşa, **Mürşidü'l-Hayrân…**, 1983, s.186.
[191] Kadri Paşa, **Mürşidü'l-Hayrân…**, 1983, s.194.
[192] Kadri Paşa, **Mürşidü'l-Hayrân…**, 1983, s.3-205; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.303-306.

Fasıl	28-34. maddeler	Malikin tasarruf yetkisi
Fasıl	35-36. maddeler	İntifâ hakkının sona ermesi
5. Bâb	37-71. maddeler	İrtifak hakkı
1. Fasıl	37-47. maddeler	Su hakkı (şirb hakkı)
2. Fasıl	48-56. maddeler	Mürûr, mecrâ ve mesîl hakkı
3. Fasıl	57-71. maddeler	Komşuluk hakkı
2. KİTAP	**72-94. maddeler**	**Mülkiyetin Sebepleri**
1. Fasıl	73-76. maddeler	Akitler
2. Fasıl	77-85. maddeler	Hibe
3. Fasıl	86-93. maddeler	Vasiyet
4. Fasıl	94. madde	Miras
KİTAP	**95-167. maddeler**	**Şüf'a**
1. Fasıl	95-104. maddeler	Tanımı, sebepleri ve ortaya çıkması
2. Fasıl	105-116. maddeler	Şüf'a hakkının bulunup bulunmadığı yerler
3. Fasıl	117-124. maddeler	Şüf'a hakkının talep edilmesi
4. Fasıl	125-135. maddeler	Şüf'anın hükmü
5. Fasıl	136-167. maddeler	Şüf'anın sakıt olduğu durumlar ve iptali
Bâb	147-150. maddeler	Mubâh malı el koyma yoluyla mülk edinme
Bâb	151-161. maddeler	Mürûr-ı zamânla birlikte malın mülkiyetine dair bir çağrı yoksa malı mülk edinme
Bâb	162-167. maddeler	İstimlâk etmek, mülk edinmek
Yok	**168-261. maddeler**	**Borçlar, akitler, emanet ve tazminler**
1. Bâb	168-194. maddeler	Borç çeşitleri
1. Fasıl	168-189. maddeler	Borç

2. Fasıl	190-194. maddeler	Kefil veya senetli borç
2. Bâb	195-261. maddeler	Borca vefa, borcu kapatma, borcun ibrâsı, borç akdinin yenilenmesi ve bunun dışındakiler
1. Fasıl	195-223. maddeler	Borca vefa
2. Fasıl	224-231. maddeler	Borcu kapatma
3. Fasıl	232-249. maddeler	Borcun ibrâsı
4. Fasıl	250-252. maddeler	Borç akdinin yenilenmesi
5. Fasıl	253-255. maddeler	Bağlayıcı akitlerin feshi
6. Fasıl	256-261. maddeler	Mürûr-ı zamânın hükmü
KİTAP	**262-342. maddeler**	**Genel olarak akitler**
1. Bâb	262-314. maddeler	Akitlerin mahiyeti ve şartları
1. Fasıl	268-284. maddeler	Akdin taraflarının ehliyeti
2. Fasıl	285-299. maddeler	Akdin taraflarının rızası ve rızanın ortadan kalktığı durumlar
3. Fasıl	300-301. maddeler	Akitlerde gabn-i fâhiş ve galat
4. Fasıl	302-305. maddeler	Akdin mahalli ve şer‘i fayda ve maksadı
5. Fasıl	306-314. maddeler	Akitlerin hükümleri
2. Bâb	315-328. maddeler	Şartlı olarak yapılan akitlerle geleceğe bağlı olarak yapılan akitler
1. Fasıl	315-322. maddeler	Şart ve ta‘lîkin mahiyeti
2. Fasıl	323-326. maddeler	Şarta bağlanması caiz olan ve olmayan akitler
3. Fasıl	327-328. maddeler	Geleceğe bağlı olarak yapılması caiz olan ve olmayan akitler
3. Bâb	329-342. maddeler	Muhayyerlik türleri
1. Fasıl	329-338. maddeler	Şart muhayyerliği
2. Fasıl	339-342. maddeler	Görme ve ayıp muhayyerliği
KİTAP	**343-563. maddeler**	**Satım akdi**

1. Fasıl	343-353. maddeler	Satım akdi hakkında
2. Fasıl	354-365. maddeler	Akdin tarafları
Bâb	366-425. maddeler	Mebîʻin özellikleri, satılması ve caiz olmayan mebîʻ
1. Fasıl	366-381. maddeler	Mebîʻin özellikleri
2. Fasıl	382-398. maddeler	Satımı caiz olan ve olmayan şeyler
3. Fasıl	399-413. maddeler	Mebîʻin satımı
4. Fasıl	414-425. maddeler	Semen
Bâb	426-433. maddeler	Mebîʻin hükmü
Bâb	434-465. maddeler	Mebîʻin teslim edilmesi
1. Fasıl	434-453. maddeler	Teslimin keyfiyeti, mekânı ve zamanı
2. Fasıl	454-465. maddeler	Satıcının hapis hakkı, mebîʻin telef olması
Fasıl	466-468. maddeler	Teslimle ilgili masraflar
Fasıl	469-480 maddeler	Satım akdine tabi olan ve olmayan şeyler
Fasıl	481-490. maddeler	Semenin edası
Fasıl	491-500. maddeler	Damân-ı mebîʻ
Fasıl	501-511. maddeler	Bina ve ağaç dikmeyle ilgili hükümler
Fasıl	512-530. maddeler	Ayıp nedeniyle mebîʻin reddi
Fasıl	531-536. maddeler	Gabn ve tağrîr
Bâb	537-547. maddeler	Selem
Fasıl	548-555. maddeler	Beyʻ biʼl-vefâ
Fasıl	556-563. maddeler	İstisnâʻ akdi
KİTAP	**564-695. maddeler**	**Kira akdi**
1. Bâb	564-575. maddeler	Genel hükümler

1. Fasıl	564-567. maddeler	Kira akdinin şartları, sıhhati ve süresi
2. Fasıl	568-575. maddeler	Kira ücreti ve lüzum şartları
2. Bâb	576-586. maddeler	Binek veya taşımacılık amacıyla hayvan kiralamak
1. Fasıl	576-580. maddeler	Binme amacıyla hayvan kiralamak
2. Fasıl	581-585. maddeler	Taşımacılık amacıyla hayvan ve araba kiralamak
3. Bâb	586-619. maddeler	Şahsın hizmetini kiralamak
1. Fasıl	591-601. maddeler	Ecîr-i hâs
2. Fasıl	602-619. maddeler	Ecîr-i müşterek
4. Bâb	620-650. maddeler	Kat ve dükkân kiralamak
5. Bâb	651-663. maddeler	Toprak kiralamak
6. Bâb	664-694. maddeler	Vakıf kiralamak
Fasıl	683-694. maddeler	
KİTAP	**695-726. maddeler**	**Müzâraa ve müsâkât**
1. Fasıl	695-713. maddeler	Müzâraa
2. Fasıl	714-726. maddeler	Müsâkât
KİTAP	**727-755. maddeler**	**Şirket**
1. Bâb	732-746. maddeler	Ortak mallar üzerinde ortakların tasarrufu
2. Bâb	747-755. maddeler	Ortaklığın kurulması
KİTAP	**756-778. maddeler**	**Âriyet**
KİTAP	**779-792. maddeler**	**Karz**
KİTAP	**793-821. maddeler**	**Vedîa**
KİTAP	**822-858. maddeler**	**Kefâlet**
1. Bâb	822-858. maddeler	Başlık bulunmamaktadır.

1. Fasıl	822-830. maddeler	Başlık bulunmamaktadır.
2. Fasıl	831-834. maddeler	Kefâlet bi'n-nefs
3. Fasıl	835-852. maddeler	Kefâlet bi'l-mal
4. Fasıl	853-858. maddeler	Kefâletten kurtulma
KİTAP	**859-891. maddeler**	**Havâle**
1. Fasıl	863-866. maddeler	Havâle akdinin sıhhat ve nefâz şartı
2. Fasıl	867-869. maddeler	Havâlenin caiz olduğu borçlar
3. Fasıl	870-875. maddeler	Havâlenin hükümleri
4. Fasıl	876-882. maddeler	Havâlenin butlanını gerektiren durumlar
5. Fasıl	883-886. maddeler	Taraflardan birisinin ölmesi durumunda havâle akdi
6. Fasıl	887-891. maddeler	Muhâlun aleyhin berâatı
KİTAP	892-952. maddeler	**Vekâlet**
1. Bâb	892-952. maddeler	Vekâletin mahiyeti ve sıhhat şartları
1. Fasıl	892-903. maddeler	Başlık bulunmamaktadır.
2. Fasıl	904-907. maddeler	Vekâletin hükümleri
3. Fasıl	908-919. maddeler	Satın almada vekâlet
4. Fasıl	920-934. maddeler	Satmada vekâlet
5. Fasıl	935-946. maddeler	Dava açmada vekâlet
6. Fasıl	947-952. maddeler	Vekilin azli
KİTAP	953-1013. maddeler	**Rehin**
1. Fasıl	953-963. maddeler	Rehinin şartları, rehin bırakılması caiz olan ve olmayan şeyler
2. Fasıl	964-977. maddeler	Rehinin hükümleri
3. Fasıl	978-986. maddeler	Rehin veren ve alanın tasarrufları

4. Fasıl	987-1008. maddeler	Rehin konusu malın telefi durumunda tarafların hak ve sorumlulukları
5. Fasıl	1009-1013. maddeler	Borcun rehinle kapatılması
KİTAP	1014-1045. maddeler	**Sulh**
1. Fasıl	1018-1032. maddeler	Mallar üzerinde sulh akdi
2. Fasıl	1033-1037. maddeler	Sulhun hükümleri
3. Fasıl	1038-1045. maddeler	İbrâ

2.4.3. Kânûnü'l-Adl ve'l-İnsâf

İslâm Uygarlığının ve tarihi kimliğinin mühim bir hayır ve iyilik kurumu olan vakıf, VIII. yüzyılın yarısı ile XIX. yüzyılın sonu arasında etkisini sürdüren ve hemen hemen tüm Müslüman devlet ve şehirlerin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatına büyük ölçüde etki eden önemli bir müessesedir. Vakıf müessesenin temelinde insanlığa karşı manevi sorumluluk hissi ile birlikte iyilik, merhamet ve yardımlaşma gibi önemli ilkeler vardır.[193] İslâm'ın, birçok ayet ve hadiste belirtildiği üzere en önemli ilkelerinden biri olan yardımlaşma, sadaka ve iyilik yapmanın kurumsal bir tezahürü olan vakıf, *"Bir mülkün menfaatini halka tahsis edip, aynını Allah Teâlâ'nın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten sonsuza dek men etmektir."*[194] Şeklinde tanımlanırken ele aldığımız Kânûnü'l-Adl ve'l-İnsâf'ın ilk maddesinde Muhammed Kadri Paşa vakfı şöyle tanımlamıştır: Vakıf; Allah'ın kullarından herhangi birinin malın aynını mülk edinmekten alıkonulduğu ve malın menfaatinin tamamının veya hayır ve iyilik yollarından herhangi biri vasıtasıyla fakirlere tasadduk edilmesidir.[195]

Muhammed Kadri Paşa'nın üçüncü kanun taslağı çalışması olan eserin tam adı *"Kânûnü'l-'Adl ve'l-İnsâf li'l-Kazâi 'alâ Müşkilâti'l-Evkâf"* şeklindedir. Vakıf ahkâmını Batılı kanun formatında derleyen Kadri Paşa'yı bu eseri yazmaya yönelten birçok sebep olabileceği gibi en önemli muhtemel sebeplerden birinin Kadri Paşa'nın

[193] Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", **DİA**, Tdv, İstanbul 2012, c.42, s.479.
[194] Mehmet Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, Ensar, İstanbul 2013, s. 595.
[195] Muhammed Kadri Paşa, **Kânûnü'l-ʿAdl ve'l-İnsâf li'l-Kazâi ʿalâ Müşkilâti'l-Evkâf**, Müessesetü'l Reyyan-Mektebetü'l-Mekiyye, Beyrut 2007, s.25.

ilmi birikimini, kanun formatına olan aşinalığını ve batı kanunlarının tercüme çalışmalarında edindiği tecrübesini aktarmak olduğu ifade edilebilir. Bir diğer nedeninde Vakıf müessesinin önemine binaen toplumun her kesiminden, hemen hemen bütün meslek gruplarından, zengini ve fakiriyle birçok insanın ilgi alaka duyduğu ve bu ilginin suiistimali de doğurmasının muhtemel olduğu gerçeği, âlimleri ve hukukçuları vakıf ahkâmını tayin etmeye yöneltmiş ve birçok eser kaleme alınmıştır. Tam bu noktada Kadri Paşa'nın çalışması da bu eserler içerisinde kanun formatıyla ve modern şekilde hazırlananlardandır.[196]

Kânûnü'l-Adl ve'l-İnsâf'ın 1984 baskısının giriş kısmında "Ma'ârif Nezâreti'nin 337 numaralı kararı" başlığı altında eserin basım süreciyle ilgili bir takım bilgiler serdedilmiştir. Söz konusu başlık özet olarak şunları ifade etmektedir: Muhammed Kadri Paşa, Kânûnü'l-Adl ve'l-İnsâf el yazması halindeyken vefat etmiştir. Kadri Paşa'nın oğlu babasının vefatıyla birlikte bulduğu üç nüshayı alarak Ma'ârif-i 'Umûmiyye Nezâreti'ne götürmüş babasının vakıf hakkında yazdığı bir kitabın nüshaları olduğunu belirtmiştir. Kadri Paşa'nın oğlunun Ma'ârif Nezâreti'ne ilettiği bu üç nüsha zarar gördükleri için incelenmenin mümkün olmadığı ifade edilerek iade edilmiştir. Bunun üzerine eserin el yazma nüshasına rastlayan Kadri Paşa'nın oğlu Mahmud Efendi Kadri önceki nüshaların yanına bu el yazması nüshayı da ekleyerek Ma'ârif Nezâreti'ne tekrar gitmiştir. Ma'ârif Nezâret'i tashih çalışmasının yapılması için nüshaları 12 Temmuz 1899 tarihinde Dârü'l-'Ulûm medresesine göndermiştir. Bunun üzerine eserin nüshaları incelemenin ve düzenleme işleminin yapılması için devletin ilgili kurumları arasında gidip gelir. Nitekim Muhammed Zeyd el-İbyânî ve Muhammed Selame tarafından detaylı bir şekilde incelenen eserin maddelerinin kaynakları dahi tespit edilmiş hatta hangi kaynağa ne kadar başvurulduğuna kadar detaylandırılmıştır. Muhammed el- Benna ve Muhammed el-Mağribî gibi âlimlerde eserin incelemesine katılarak büyük katkı sunmuşlardır. İsmi geçen âlimler eserin içeriğiyle ilgili yaptıkları incelemelerin yanı sıra eserin nispeti ve ismiyle ilgili tespit çalışmalarına da katkıda bulunmuşlardır. Eserin basılması hazırlığına Ma'ârif-i 'Umûmiyye Nezâreti ile birlikte el-Ezher üniversitesi, Dârü'l-'Ulûm medresesi ve Hakaniyye Nezâreti olarak biline Adalet

[196] Kamel Bouzerai, , "**Kânûnü'l-ʿAdl ve'l-İnsâf Adlı Esere Göre Kadri Paşa Zamanında Mısır'daki Vakıflar**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul 2003), s. 60-61.

Bakanlığı gibi önemli makamlar iştirak etmişlerdir. Baskı hazırlığının son aşamasında Ma'ârif Nezâreti'nin gönderdiği müsvedde ve taslağı son kez inceleyip temize çeken Hakaniyye Nezâreti'nin önemli bir katkısı bulunmaktadır. Nihayetinde Kadri Paşa'nın vakıf ahkâmına dair olan kanunlaştırma çalışması Ma'ârif Nezâreti'nin kararıyla, Hakaniyye Nezâretinin onayıyla telif hakkı karşılığında yüz Mısır cüneyhi verilerek satın alınarak 1893 yılında Bulak'ta basılmıştır.[197]

Muhammed Kadri Paşa bir önceki kanun taslaklarındaki üslubunu koruyarak Kânûnü'l-Adl ve'l-İnsâf'ı da Hanefi mezhebinin görüşlerine göre oluşturmuştur. Mezhepteki râcih olan görüşün dışına çıkmamıştır. Hanefi mezhebi eserlerine dayanan eserin basım sürecinde de büyük katkısı olan Muhammed el-Mağribî'nin hazırlamış olduğu liste, Kânûnü'l-Adl ve'l-İnsâf'ın kaynaklarını ve hangi eserden kaç maddede yararlandığına dair bilgiler içermektedir. Aslında eserin metninde, kaynakların belirtilmediği kitabın basım hazırlığı sırasında Mağribî ve İbyanî'nin eseri tahkik ederken belirttiği, daha sonra Mağribî'nin liste olarak düzenlediği Kânûnü'l-Adl ve'l-İnsâf'ın kaynakları listesine binaen baskıda yer aldığı ifade edilmiştir.[198] Sonuç olarak aşağıda vereceğimiz eserin kaynaklarına dair bilgiler bizzat Kadri Paşa'ya ait olmayıp Mağribî ve İbyanî'nin ortak çalışmasına dayanmaktadır. Mağribî'nin listesine göre kaynaklar ve bu kaynaklardan çıkarılan madde sayıları şunlardır:

–İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muḥtâr 'ale'd-Dürri'l-Muḫtâr* mezkûr eserden Kânûnü'l-Adl ve'l-İnsâf'ta 215 kanun maddesinde yararlanılmıştır.[199]

–İbn Âbidîn, *el-ʿUḳūdü'd-Dürriyye fî Tenḳîḥi'l-Fetâva'l-Ḥâmidiyye*'den 155 kanun maddesinde yararlanılmıştır.[200]

–Trablusî, *el-İsʿâf fî Aḥkâmi'l-Evḳâf*'den 114 kanun maddesinde yararlanılmıştır.[201]

---

[197] Muhammed Kadri Paşa, **Kânûnü'l-ʿAdl ve'l-İnsâf li'l-Kazâi ʿalâ Müşkilâti'l-Evkâf,** Matbaʿatü'l-Kübrâ el-Emiriyye, Bulak 1893, s.2-4; Bouzerai, , "**Kânûnü'l-ʿAdl ve'l-İnsâf Adlı Esere Göre…**", s. 63-65; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.310-311.

[198] Bouzerai, , "**Kânûnü'l-ʿAdl ve'l-İnsâf Adlı Esere Göre…**", s. 74.

[199] Bouzerai, , "**Kânûnü'l-ʿAdl ve'l-İnsâf Adlı Esere Göre…**", s. 66.

[200] Bouzerai, , "**Kânûnü'l-ʿAdl ve'l-İnsâf Adlı Esere Göre…**", s. 67.

–Âlemgîr, *el-Fetâva'l-Hindiyye*'den 115 kanun maddesinde yararlanılmıştır.[202]

–Hayruddîn er-Remlî, *el-Fetâva'l-Ḫayriyye*'den 41 kanun maddesinde yararlanılmıştır.[203]

–Ankaravî Mehmed Emin, *Fetâvâ-yı Anḳaravî*'den 8 kanun maddesinde yararlanılmıştır.[204]

–Kâdîhân, *el-Fetâva'l-Ḫâniyye*'den 4 kanun maddesinde yararlanılmıştır.[205]

Saydığımız bu kaynaklar Kânûnü'l-Adl ve'l-İnsâf'ın bütün maddelerine kaynaklık etmiştir. Ancak Kadri Paşa bu kaynaklardan yaralanmasının yanı sıra bütün hükümleri, kaynaklarda takip edilen sıralamayı ve kaynakların bölüm tasnifini bütünüyle eserine almamıştır. Kendi bilgi birikimi ve deneyimiyle bazı değişiklikler yapmıştır. Kaynaklardan çıkardığı maddeleri basit ve sade bir şekilde ifade edecek kanun formatını uygulamıştır. Madde ile hükmün geçtiği metin karşılaştırıldığında Kadri Paşa'nın ifadelerinin başarısı takdire şayandır.[206]

Kânûnü'l-Adl ve'l-İnsâf, Kadri Paşa'nın diğer eserlerinde olduğu gibi yürürlüğe girmemiştir. Ancak resmi anlamda uygulanmayan bu taslak, birçok kanuna ve mahkeme kararına etki etmiştir. Birçok hukukçu söz konusu eserden fazlasıyla istifade etmiştir. Ayrıca Abdülazîz Kâhil Bey tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir. *"Du Wakf"* ismiyle oluşturulan bu tercüme 1986 yılında Kahire'de basılmıştır.[207]

Kânûnü'l-Adl ve'l-İnsâf kısa tutulmuş, basit ifadelerle düzenlenmiş ve kanun formatıyla tertip edilmiş toplam 646 maddeden müteşekkildir. Bu maddeler genellikle 3-6 satır aralığında bir uzunluğa sahiptir. Nadir bazı yerlerde bir sayfayı bulan maddeler olduğu gibi yarım satırdan ve bir satırdan oluşan maddeleri de

---

[201] Bouzerai, , "**Kânûnü'l-ʿAdl ve'l-İnsâf Adlı Esere Göre…**", s. 68.
[202] Bouzerai, , "**Kânûnü'l-ʿAdl ve'l-İnsâf Adlı Esere Göre…**", s. 68.
[203] Bouzerai, , "**Kânûnü'l-ʿAdl ve'l-İnsâf Adlı Esere Göre…**", s. 69.
[204] Bouzerai, , "**Kânûnü'l-ʿAdl ve'l-İnsâf Adlı Esere Göre…**", s. 69.
[205] Bouzerai, , "**Kânûnü'l-ʿAdl ve'l-İnsâf Adlı Esere Göre…**", s. 70.
[206] Kânûnü'l-Adl ve'l-İnsâf'ın maddeleri ile maddelerin alındıkları kaynakların karşılaştırılması için bkz. Bouzerai, , "**Kânûnü'l-ʿAdl ve'l-İnsâf Adlı Esere Göre…**", s. 78-94.
[207] Schacht, **İslam Hukukuna Giriş**, s.274.

vardır.[208] Taslağın Zeyd el-İbyanî ve Muhammed Selame tarafından yapılan incelemesi sırasında 37 maddenin mükerrer olduğu tespit edilmiştir.[209] Eserde bâb, fasıl şeklinde sade bir sınıflandırma tercih edilmiştir.

Son olarak Kânûnü'l-Adl ve'l-İnsâf'ın içerik tablosunu vererek başlığı kapatacağız.

Tablo 3: Kânûnü'l-'Adl ve'l-İnsâf li'l-Kazâi 'alâ Müşkilâti'l-Evkâf İçerik Tablosu[210]

Bâb/Fasıl No	Madde No	Başlık
1. BÂB	**1-97. maddeler**	**Vakfın tanımı ve rükünleri**
1. Fasıl	1-4. maddeler	Vakfın tanımı, hükmü ve gerekliliği
2. Fasıl	5-16. maddeler	Vakfın sıhhatinin şartları
3. Fasıl	17-23. maddeler	Vakfın sebebi ve yeri
4. Fasıl	24-29. maddeler	Vakıf kurmaya ehil olan ve olmayan kimseler hakkında
5. Fasıl	30-34. maddeler	Hastanın vakfetmesi
6. Fasıl	35-47. maddeler	Vakıf malından satılması caiz olan ve olmayanlar
7. Fasıl	48-56. maddeler	Akarlardan vakfı caiz olan ve olmayanlar
8. Fasıl	57-62. maddeler	Taşınabilir malların müstakil olarak vakfedilmesi
9. Fasıl	63-75. maddeler	Taşınmazların vakfedilmesi, vakfedenin ortağı ile bölüşmesi
10. Fasıl	76-86. maddeler	Kendilerine vakfedilenler, mülk vakfının taksiminin caiz olmayışı ve anlaşarak taksimin cevazı
11. Fasıl	87-97. maddeler	Zimminin vakfetmesi ve kendisine vakfedilmesi caiz olan kişiler

[208] Bouzerai, , "**Kânûnü'l-'Adl ve'l-İnsâf Adlı Esere Göre…**", s.95.

[209] Mükerrer maddeler ve tashih edilmiş maddeler ile ilave edilmiş maddeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Bouzerai, , "**Kânûnü'l-'Adl ve'l-İnsâf Adlı Esere Göre…**", s.96.

[210] Kadri Paşa, **Kânûnü'l-'Adl ve'l-İnsâf**, Bulak 1893, s.5-153; Bouzerai, , "**Kânûnü'l-'Adl ve'l-İnsâf Adlı Esere Göre…**", s. 74-78; Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.311-313.

2. BÂB	**98-143. maddeler**	**Vakfeden kişinin şart olarak ileri süreceği ve süremeyeceği hususlar**
1. Fasıl	98-102. maddeler	Genel olarak şart
2. Fasıl	103-119. maddeler	Vakfedenin şart koşması caiz olan şartlar
3. Fasıl	120-128. maddeler	Vakfedilen malların artması ve eksilmesi
4. Fasıl	129-143. maddeler	Vakfedilen malın değişmesi
3. BÂB	**144-270. maddeler**	**Vakfın yönetimi ve denetimi**
1. Fasıl	144-162. maddeler	Vakıf malı üzerinde yönetim hakkı
2. Fasıl	163-168. maddeler	Vakfın murakabesi ile ilgili vekâlet, temsil ve kontrol
3. Fasıl	169-179. maddeler	Vakfın murakıpları
4. Fasıl	180-194. maddeler	Murakıbın yapması caiz olan ve olmayan tasarruflar
5. Fasıl	195-206. maddeler	Kayyumun yapması caiz olmayan tasarruflar
6. Fasıl	207-208. maddeler	Vakıf arazisi üzerinde yönetimi için bina yapımı veya ağaç dikilmesi
7. Fasıl	209-216. maddeler	Hâkimin vakıf üzerindeki tasarrufu ve vakfın şartına muhalefetinin caiz olduğu durumlar
8. Fasıl	217-228. maddeler	Murakıbın vakfın gelirinin muhasebesini tutması
9. Fasıl	229-230. maddeler	Borçlar
10. Fasıl	231-246. maddeler	Murakıbın tazminat ödemesi gereken haller
11. Fasıl	247-257. maddeler	Vakfın yöneticilerinin azledilmesi gereken durumlar
12. Fasıl	258-269. maddeler	Görevlilerin işlerinin başında bulunmaması durumu
13. Fasıl	270. madde	Vakfedenin iyilik işleri
4. BÂB	**271-291. maddeler**	**Vakıf malının kiralanması**
5. BÂB	**292-407. maddeler**	**Vakıf malının geliştirilmesi**
1. Fasıl	292-308. maddeler	Vakıf arazisi üzerinde Müzâraa akdinin yapılması
2. Fasıl	309-324. maddeler	Vakıf arazisi üzerinde Müsâkât akdinin yapılması

3. Fasıl	325-330. maddeler	Timar arazileri ve mültezimler
4. Fasıl	331-346. maddeler	İhtikâr
5. Fasıl	347-348. maddeler	Gedik ve meskenler
6. Fasıl	349-359. maddeler	Yararlanma hakkı
7. Fasıl	360-361. maddeler	Vakıf malının boş kalması
8. Fasıl	362-365. maddeler	Vakfın kabul ve reddi
9. Fasıl	366-407. maddeler	İstihkak
6. BÂB	**408-473. maddeler**	**Vakfın ıslahı ve tâdilatı**
1. Fasıl	408-433. maddeler	Medrese, mescit ve tarım için ayrılan yerin mamur hale getirilmesi
2. Fasıl	434-438. maddeler	Mesken olarak kullanılmak amacı ile vakfedilmiş evlerin onarımı
3. Fasıl	439-460. maddeler	Vakıf mallarının gasp edilmesi
4. Fasıl	461-473. maddeler	Gözetleme
7. BÂB	**474-646. maddeler**	**Vakıflarla ilgili davalarda takip edilecek usûl ve esaslar**
1. Fasıl	474-524. maddeler	Vakıf davaları
2. Fasıl	525-530. maddeler	Sabitliği kesintiye uğramış olan vakıflar
3. Fasıl	531-549. maddeler	İkrar
4. Fasıl	550-553. maddeler	Hastanın ikrarı
5. Fasıl	554-561. maddeler	Tapu senedi
6. Fasıl	562-579. maddeler	Şahitlik
7. Fasıl	580-586. maddeler	Şahitlikte ihtilafın vuku bulması
8. Fasıl	586-646. maddeler	Uzun bir zaman geçmesi sebebiyle dava açılmasının caiz olup olmadığı durumlar

2.4.4. Tatbîku mâ Vücide fi'l-Kânûni'l-Medenî Muvâfikan li-Mezhebi Ebî Hanîfe

Muhammed Kadri Paşa'nın ele alacağımız son eseri olan *Tatbîku mâ Vücide fi'l-Kânûni'l-Medenî Muvâfikan li-Mezhebi Ebî Hanîfe* adlı eseri yazma olarak kalmış, baskısı yapılmamıştır. Bu nedenle hakkında fazla bir malumat oluşmamıştır.

Muhammed Kadri Paşa'nın Fransa'dan iktibas edilen kanunların tercümesine bizzat katılması sonucu bu kanunların içeriğine vakıf olduğunu ifade etmiştik. Söz konusu Batı kanunlarının Mısır idarecileri ve Mısır halkı nezdinde meşruiyet vasfına haiz olması maksadıyla önce Mahlûf el-Minyâvî tarafından sonra da Muhammed Kadri Paşa tarafından bir takım çalışmalar yapılmıştır.[211] Mahlûf el-Minyâvî'nin yaptığı çalışma *Tatbîku'l-Kânûni'l-Medenî 'ala Mezhebi'l-İmam Mâlik* adıyla kaleme alınmıştır. Söz konusu eser, Fransa medeni kanununun Mâlikî mezhebine münasip olan kanun maddeleri arasındaki karşılaştırmaları ihtiva etmektedir.[212] Fransa'dan alınan kanunların İslâm hukukuna uygunluğu bağlamında hazırlanan bir diğer eser ise Muhammed Kadri Paşa'nın *Tatbîku mâ Vücide fi'l-Kânûni'l-Medenî Muvâfikan li-Mezhebi Ebî Hanîfe* adlı eseridir. Kadri Paşa çalışmasını el-Minyâvî'nin çalışmasını örnek alarak kaleme almıştır. Kadri Paşa'nın söz konusu eseri, adından da anlaşılacağı üzere Fransa medeni kanununun Hanefî mezhebine uygun kanun maddeleri hakkındadır. Bu iki eserin amacının İslâm hukuku ile Batı hukuk kavramları arasındaki münasip noktaları vurgulamak olduğu ifade edilmektedir.[213]

Kadri Paşa *Tatbîku mâ Vücide fi'l-Kânûni'l-Medenî Muvâfikan li-Mezhebi Ebî Hanîfe*'nin mukaddimesinde eseri hazırlama amacına değinerek, eserini Hanefî mezhebi ile Fransa medeni kanunundaki münasip ve muvafık meseleleri beyan etmek için hazırladığını ifade etmektedir.[214]

---

[211]Bakkaloğlu, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa…", s.56-57.

[212]Rahmi Yaran, "**Mahlûf el-Minyavi (Hayatı-Eserleri) ve Tatbîku'l-Kânûni'l-Medenî 'ala Mezhebi'l-İmam Mâlik**", ("Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi", MÜSBE, İstanbul 1987), s.15-16.

[213] Kılıç, "**İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu**", s.216-217

[214] Heykel, **Terâcimu Mısriyye ve Garbiye**, s.74.

Eserin içeriğiyle ilgili yapılan değerlendirmelere baktığımızda; *"Muhammed Kadri Paşa Fransız Medenî Kanunu maddelerinden seçmeler yapmış, kanunun Arapça metnini verdikten sonra Hanefî mezhebi kaynaklarından hareketle aralarındaki uyumu "muvafakat" ve münasebet" kavramlarıyla ifade etmiştir. Genellikle konuyla ilgili mezhep kaynaklarından deliller sunularak açıklama yapılırken bazı yerlerde kanun maddesinin Arapça metninden sonra sadece "bu madde mezhebe uygundur (muvafiktır)." ibaresi kullanılmıştır. Kanunun mukayesesinde bu iki kavramı kullanması Minyâvî'nin eseriyle aynı metodu takip ettiğini göstermektedir. Eserin bazı bölümlerinde kanunun Arapça tercümesine yer verilmemiş, madde numarası zikredildikten sonra doğrudan altına "mezhebe muvafakat göstermemektedir" ibaresi kullanılmıştır. Eserin dili Minyâvî'nin eserine göre daha sade olup detaylı fıkhî tartışmalara girilmemiştir."* Şeklindeki ifadeler göze çarpmaktadır.[215]

Eser 114 varak el yazması olarak tek nüsha şeklinde Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye'de muhafaza edilmektedir.[216] Eserin yazma olmasına binaen eseri detaylı inceleme imkânı bulamadığımızı ifade etmeliyiz.

[215] Ağırakça, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", s.266-267.
[216] Heykel, **Terâcimu Mısriyye ve Garbiye**, s.74; **Mücahid, el-Aʿlâmü'ş-Şarkiyye**, s.115.

SONUÇ

Tarih boyunca birçok uygarlık ve medeniyete ev sahipliği yapmış olan Mısır, kurulduğu coğrafyanın medeniyetlere beşiklik etmesi nedeniyle önemini hiç bir zaman kaybetmemiştir. Nil'in bereketli toprakları sayesinde bir zenginlik ve hububat kaynağı olarak sürekli gelişim ve değişim içerisinde olmuştur. Bu sebeple Mısır'da farklı medeniyetler hüküm sürmüş ve dünya uygarlığının gelişmesinde etkin bir yere sahip olmuştur. Başka bir yönüyle de Mısır tarımın gelişmesine imkân sağlayan konumu sebebiyle, göçebe ve dağınık bir yaşam tarzından ziyade yerleşik, düzenli, müreffeh bir hayatın ve dolayısıyla etkin bir medeniyet inkişafının hayat bulduğu bir ülke olarak sürekli diğer bölgelere örnek olmuştur. Bu özellikleri nedeniyle Mısır, tarihin her döneminde güçlü ve otoriter devletlerin sahip olmak istedikleri bir ülke olarak çoğu kez işgal tahakkümünden kurtulamamıştır.

Mısır idaresi siyasi sebepler ve Fransız işgali sonucu oluşan Fransız hayranlığı neticesinde bağlı olduğu Osmanlı Devleti'nden hemen hemen her alanda ayrı düşünmüş ve Osmanlıya aykırı davranmıştır. Kanunlaştırma hareketlerinde de bu aykırılık devam etmiş Mecelle gibi önemli çalışmaların Mısır'da istifade edilmemesine kadar gitmiştir. Fransız işgali Mısır zihin yapısında, sosyal ve siyasi hayatta etkisini fazlasıyla göstermiştir. Kötü niyetli bir işgal sonucu geçen üç yıllık zaman diliminin bu denli hayranlık uyandırması dikkat çekicidir. Mısırlı idarecilerin hayranlığı halka yansımış ve Batı kültürü etkisini ülkede göstermiştir. Mısır hukuk yapısının büyük bir değişim geçirip Batılılaşması bu işgal vasıtasıyla olmuştur. Nitekim Batı hukuku özellikle de Fransız kanunları ülkede revaç bulmuş ve hukukî eksikliğin giderilmesinde önemli bir kaynak olmuştur. Bu hukukî atmosferde Muhammed Kadri Paşa'nın Batı hukuku çalışmalarının yanı sıra İslâm hukukuna verdiği önem dikkat çekicidir. Ayrıca söz konusu Batı kanunlarının usulünü, kaleme aldığı eserlerde olumlu-olumsuz taraflarıyla sergilemesi takdire şayandır.

Kendi döneminde hem Mısır hem de İslâm dünyası için çağdaş fikri gelişmelerde toplumun ihtiyaç duyduğu kuralları vazetme ve karşılaştıkları sosyal problemlerin çözümünde, fıkıh kurallarının zengin ve kapsamlı hükümlerini çağdaş sorunların çözümünde fevkalade başarılı bir şekilde kullanan Kadri Paşa, Mısır'da kanunlaştırma hareketinin en önemli kişilerindendir. Onun bu eğilimi özellikle Mısır'da yapısal olarak oluşmuş farklılıkları birleştirici bir rol üstlenerek fikri planda gelişimine katkı sunmayı sağlayacak bir tarzda gelişmiştir. Bu anlamda da vatansever bir fikir ve düşünce adamı olarak öne çıkmaktadır.

Kadri Paşa dillere olan hâkimiyeti ve birikimiyle birçok önemli işe imza atmıştır. Gerek kitap yazma noktasında gerekse yabancı eserleri tercüme noktasında payı büyüktür. XIX. yüzyıl gibi kanunlaştırma rüzgârlarının estiği bir dönemde bu hareketlerin Mısır ayağına yön vermiş ve önemli katkılarda bulunmuştur. Fransa'dan iktibas edilen kanunların tercümesinde aktif bir rol oynayan Kadri Paşa bazı kanunları bizzat tercüme etmiş bazılarını ise tercüme komisyonuna katılarak birikimini yansıtmıştır. Edebiyat, tarih, coğrafya gibi alanlarda da eserler kaleme alarak çok yönlü bir ilim ve devlet adamı olduğunu kanıtlamıştır. Aynı zamanda dil birikimini sözlükler kaleme alarak perçinlemiştir. Bununla da yetinmeyen Kadri Paşa devlet idaresinde önemli mevkilerde mühim görevleri yürütmüştür.

Muhammed Kadri Paşa İslâm hukukuyla doğrudan ilgili üç önemli muhalled çalışmaya imza atmıştır. Söz konusu eserler her ne kadar siyasi bir otorite tarafından kanunlaştırmaya konu olmasa da son dönem kanun çalışmaları içindeki mümtaz yerini almıştır. Birçok ülkede farklı mahkemelerde ve hayatın pek çok alanında bu eserlerden istifade edilmiştir. Ayrıca söz konusu üç eser klasik Hanefî doktrinini kanun formatıyla ele alması bakımından dönemin ilklerinden olması hasebiyle önemlidir. Diğer taraftan Kadri Paşa şer'iyye mahkemelerinin yanı sıra batılılaşma akımının etkisiyle kurulan mahkemelerin kanunlarını hazırlama işini de başarıyla gerçekleştirmiştir. Bu anlamda Kadri Paşa, İslâm Dünyası'nın kanunlaştırma alanında son dönemde yetiştirmiş olduğu en önemli şahsiyetlerden biri olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır. Kendisi bir hukukçu ve devlet adamı olarak, batı hukukuna dayalı kanunların hazırlanmasında aktif olarak çalışmış, Mısır'ın çalkantılı

siyasetine alet olmadan tam bir ilim adamı edasıyla İslâm Hukukuyla çok önemli çalışmalar vücuda getirmiştir.

KAYNAKÇA

AĞIRAKÇA, Muhammed Hamidullah, "**19. Yüzyıl Mısır'ında Kanunlaştırma Hareketleri**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", MÜSBE), İstanbul 2011.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, **Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuk Külliyatı**, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 1986.

ALTUNDAĞ, Şinasi, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi 1831-1841**,Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

AYDIN, Mehmet Akif, "el-Ahkâmu'ş-Şer'iyye fi'l-Ahvâli'ş-Şahsiyye", **DİA**, c.1, TDV, İstanbul 1988.

_____, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", **DİA**, c.28, TDV, Ankara 2003.

_____, "Muhammed Kadri Paşa", **DİA**, c.30, TDV, İstanbul 2005.

BAKKALOĞLU, Abdussamet, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa (1821-1888): Hayatı ve Eserleri", **İHAD**, sayı 6, 55-68.

_____, "**Suriye'de Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Bunlar Üzerinde Osmanlı Tesiri**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", MÜSBE,), İstanbul 2005.

BECKER, Carl H., "Fetihten Osmanlılar Devrine Kadar (VII.-XVI. Asırlar) Mısır", **İA**, c.8, MEB, İstanbul 1978.

BOUZERAİ, Kamel, "**Kânûnü'l-'Adl ve'l-İnsâf Adlı Esere Göre Kadri Paşa Zamanında Mısır'daki Vakıflar**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE), İstanbul 2003.

BROCKELMAN, Carl, **Geschichte der Arabischen Litteratur**, E. J. Brill, c.2, Leiden 1938.

BUZPINAR, Şit Tufan, "Tevfik Paşa", **DİA**, c.41, TDV, İstanbul 2012.

ÇETİN, Atilla, "İsmail Paşa", **DİA**, c.23, TDV, İstanbul 2001.

DARKOT, Mehmet Besim, "Mısır", **İA**, c 8, MEB, İstanbul 1977,

DÖNMEZ, İbrahim Kâfi, "İslâm Hukukunda Müctehidin Nasslar Karşısındaki Durumu ile Modern Durumlarda Hâkimin Kanun Karşısındaki Durumu Arasında Bir Mukayese", **MÜİFD**, sayı 4, 23-51.

ERDOĞAN, Mehmet, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, Ensar, İstanbul 2013.

GÖRGÜN, Hilal, "Mısır: Fransız İşgali ve Sonrası", **DİA**, c.29, TDV, Ankara 2004.

HASAN RIZA, Dergüzinzâde, **Ahkâmu'ş-Şer'îyye Tercüme ve Şerhi**, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, y.y. 1315.

HATHAWAY, Jane, **Osmanlı Mısır'ında Hane Siyaseti-Kazdağlıların Yükselişi**, Nalan Özsoy (Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.

HEYKEL, Muhammed Hüseyin, **Terâcimu Mısriyye ve Garbiye**, Hindâvî, Kahire 2014.

HOURANİ, Albert, **Arap Halkları Tarihi**, Yavuz Alogan (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

İBYÂNÎ, Muhammed Zeyd, **Şerhu Mürşidü'l-Hayrân ila Ma'rifeti Ahvâli'l-İnsan**, Matbaatü'l-Ma'arif, Bağdat 1955.

_____, **Şerhu'l-Ahkâmu'ş-Şer'iyye fi'l-Ahvâli'ş-Şahsiyye**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2017.

İSKARÛS, Tevfîk, "Muhammed Kadri Paşa", **A'lâmu'n-Nahdati'l-Hadîse**, (221-229), Dâru'l-Hamra', Beyrut 1991.

İSMAİL PAŞA, Bağdatlı, **Îzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn**, Dârü İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût t.y., c.1.

KADRİ PAŞA, Muhammed, **el-Ahkâmu'ş-Şer'iyye fi'l-Ahvâli'ş-Şahsiyye**, Dâru ibn Hazm, Beyrut 2007.

_____, **Kânûnü'l-'Adl ve'l-İnsâf li'l-Kazâi 'alâ Müşkilâti'l-Evkâf**, Müessesetü'l Reyyan-Mektebetü'l-Mekiyye, Beyrut 2007.

_____, **Kânûnü'l-'Adl ve'l-İnsâf li'l-Kazâi 'alâ Müşkilâti'l-Evkâf,** Matba'atü'l-Kübrâ el-Emiriyye, Bulak 1893.

_____, **Mürşidü'l-Hayrân ilâ Ma'rifeti Ahvâli'l-İnsân**, Dârü'l-Fercânî, Kahire 1983.

_____, **Mürşidü'l-Hayrân ila Ma'rifeti Ahvâli'l-İnsan**, Emîriyye Matbaası, Bulak 1891.

KARAL, Enver Ziya, **Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu:1797-1802**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1938.

_____, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.

KARAMAN, Hayreddin, **İslâm Hukuk Tarihi**, İz Yayıncılık, İstanbul 2014.

KATZ, Stanley N., "Muhammad Qadrı Pasha Al-Hanafı", **The Oxford International Encyclopedia of Legal History**, c.4, Oxford University Press, Oxford 2009.

KEHHÂLE, Ömer Rızâ, **Mu'cemü'l-Müellifîn**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993.

KILIÇ, Muhammed Tayyib, "**İslâm Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", AÜSBE), Ankara 2008.

KIZILTOPRAK, Süleyman, "**Mısır'ın İngiltere Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Diplomasi Mücadelesi: 1882-1887**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", MÜSBE), İstanbul 2001.

KOLOĞLU, Orhan, **İlk Gazete İlk Polemik Vekayi-i Mısriye'nin Öyküsü ve Takvim-i Vekayi ile Tartışması**, Çağdaş Gazeteciler Derneği, Ankara 1989.

KURŞUN, Zekeriya, "Hicaz", **DİA**, c.17, TDV, İstanbul 1988.

KUTLUOĞLU, Muhammet Hanefi, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", **DİA**, c.25, TDV, Ankara 2002.

MAHMESÂNÎ, Subhî, "İslâm Hukuku'nun Tedvini II", İbrahim Kâfi Dönmez (Çev.), **MÜİFD**, sayı 4, 361-383.

_____, "İslâm Hukuku'nun Tedvini", İbrahim Kâfi Dönmez (Çev.), **MÜİFD**, sayı 3, 313-328.

_____, **el-Evdâu't-Teşrîiyye fi'd-Düveli'lArabîyye**, Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1981.

_____, **Felsefetü't-Teşrî' fî'l-İslâm**, Mektebetü'l-Kessâf, Beyrut, 1946.

MAHMUTOĞLU, Yakup, "**19. ve 20. Yüzyılda Tunus'ta Pozitif Hukukun Gelişmesi**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", MÜOİÜE), İstanbul 1999.

MÜCAHİD, Zeki Muhammed, **el-A'lâmü'ş-Şarkiyye**, Dârü'l-Ğarb el-İslâmî, Beyrut 1994.

NURİ PAŞA, Mustafa, **Netayic'ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Neşet Çağatay (Sadeleştiren),Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

NUSAYR, Âyide İbrahim, **el-Kütübü'l-Arabiyye Elleti Nüşiret fî Mısr fî Karni't-Tâsi' Aşer**, The American University in Cairo Press, Kahire 1990.

ÖZBARAN, Salih, "Kızıldeniz'de Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, İstanbul 1997, 31-84.

ÖZER, Sevda Özkaya, "**Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**", ("Yayınlanmamış Doktora Tezi", FÜSBE), Elazığ 2007.

ÖZER, Yusuf Ziya, **Mısır Tarihi**, Türk Tarih Kurumu. Ankara 1987.

PİTCHER, Donald E., **Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası**, Bahar Tırnakcı (Çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

SÂMİ, Şemsettin, **Kâmûsu'l–A'lâm**, Mihrân Matbaası, İstanbul 1898.

SANDS, Emily, **Mısır'ın Harikaları Mısır Bilimi Dersleri**, Levent Türer (Çev.), Tudem, İzmir 2005.

SCHACHT, Joseph, **İslâm Hukukuna Giriş**, Mehmet Dağ-Abdulkadir Şener(Çev.), AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.

SEYYİD, Seyyid Muhammed, "Mısır: Osmanlı Dönemi", **DİA**, c.29, TDV, Ankara 2004.

SOYSAL, İsmail, **Fransız İhtilali ve Türk- Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789–1802)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

ŞAHİN, İlhan, "Abbas Hilmi I", **DİA**, c.1, TDV, İstanbul 1988.

_____, "Abbas Hilmi II", **DİA**, c.1, TDV, İstanbul 1988.

ŞENTOP, Mustafa, "Mürşidü'l-Hayrân", **DİA**, c.32, TDV, İstanbul 2006.

ŞÜMEYS, Abdülmun'im, **'Uzamâu min Mısr**, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire t.y..

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

ÜLKER, Necmi, "19. Yüzyılda Mısır ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**.

YARAN, Rahmi, "**Mahlûf el-Minyavi (Hayatı-Eserleri) ve Tatbîku'l-Kânûni'l-Medenî 'ala Mezhebi'l-İmam Mâlik**", ("Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi", MÜSBE), İstanbul 1987.

YAVİ, Ersal, YAVİ, **Tarih Öncesi Çağlardan Günümüze Modern Dünyanın Kaynağı Mısır**, Yazıcı Yayınevi, İzmir 2001.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Vakıf", **DİA**, c.42, TDV, İstanbul 2012.

ZEYDÂN, Corcî, **Tarihu Âdâbi'l-Lüğati'l-Arabiyye**, Hindavî, Kahire 2012.

ZİRİKLİ, Hayreddin, **el-A'lam**, Darü'l-İlmi'l-Melayîn, Beyrut 2002, c.7.

ZUHAYLÎ, Muhammed, **Merci'u'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye**, Dârü'l-Ma'rife, Şam t.y..